

ՆՈՐՆՅՐ ԴՈՂՈՍՅՆ

Handwritten text in Armenian script, likely a liturgical or historical document. The text is arranged in two columns. A large, ornate initial 'Վ' is visible at the top left of the text block. The script is in a traditional Armenian hand.

ՆՅ ՀՆՆՏԻՊ ԻՖԵՐԻ
ՉԵՌԵԳԻՐ
ՀԻՇՆՏԵԿԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(1512-1712)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԵԼՍԵՐԵՆ

ՀՏԲ
ԴՊՔ
ԴՊԸ
ԴՊԹ

ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ՀՆԱՏԻՊ ԳՐԹԵՐԻ
ՉԵՌԱԳԻՐ
ՀԻՇՆԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(1512-1712)

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻ ՉՈՒԹՅՈՒՆ

2012

ՀՏԴ 09
ԳՄԴ 76.11
Պ 797

Հրատարակության և երաշխավորել
ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի
խորհուրդը

Նվերական
Հայ գրադարան-թանկ
500-ամյա Հոբելյանին

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՆՈՐԱՅՐ

Պ 797 Հայ հնատիպ գրքերի ձեռագիր հիշատակագրություններ
(1512-1572). – Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2012, 88 էջ:

Հայ հնատիպ գրքերից շատերի գնողները, նվիրաբերողները
և այլ անձինք գրքերի էջերին թողել են ձեռագիր բազմաբովան-
դակ գրություններ: Դրանք նման են ձեռագիր մատյանների հիշա-
տակագրություններին, սակայն ունեն նաև որոշակի յուրահատ-
կություններ: Ներկա աշխատությունը ձեռագիր այդ հիշատա-
կագրությունները հավաքելու և քննելու մի փորձ է:

Ներկայացված են հնատիպ տասնյակ գրքերից քաղված
մոտ 150 հիշատակագրություններ:

ՀՏԴ 09
ԳՄԴ 76.11

ISBN 978-5-8084-1551-5

© Պողոսյան Ն. Բ., 2012
© ԵՊՀ հրատ., 2012

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

-Ա-

Հայերեն հնատիպ գրքերից շատերի հեղինակները, հրատարակիչները, թարգմանիչները կամ մեկենասները գրքերի էջերին, հիմնական բովանդակությունից դուրս, թողել են տպագիր հիշատակարաններ: Դրանք բնագրեր են, որոնք պարունակում են հայերեն հնատիպ գրքի տպագրման հանգամանքների, հրատարակիչների, թարգմանիչների մասին և այլ կարգի պատմական փաստեր: Այդպիսի մի փոքր հիշատակի հանդիպում ենք արդեն 1513 թ. «Պատարագատետրում», որի 6-րդ մամուլի 7-րդ էջում առկա է հետևյալ հանրահայտ հիշատակագրությունը. «Գրեցաւ ս[ուր]բ տառս ի ՋԿԲ ա[ստուա]ծապահ քաղաքս ի Վենեժ, որ է Վենետիկ Ֆռանկստեան. ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին. ով որ կարդայք մեղաց թողոթի[ւն] խնդրեցէք Ա[ստուծո]յ»:

1513 թ. մեկ ուրիշ գրքի՝ «Աղթարք»-ի վերջում հետևյալ փոքր հիշատակագրությունն է. «Գիրքս բովանդակ ԻԴ տետր է, և ամեն տետր Ը բուխք է»¹:

Ավելի ուշ՝ 1565 թ. Աբգար Թոխաբեցու տպագրած «Տօմար» գրքի տպագիր հիշատակարանը ժամանակի խոսակցական լեզվի մի արտացոլանք է ներկայացնում. «Թվին ՌԺԴ շինեցօ նոր գիրս հայոց և այս խառնայ փնտուրս ի Վանատիկ ձեռամբ Թոխաստցի Սաֆար Աբգարին. այս գրչայ/այն է նոր գրիս վասն լուսնին. շատ չի գրեցաք զի չէր մեկնիլ ի բու/ռոս»:

¹ Նույն հիշատակագրությունը Գարեգին Ջարիհանայանն այլ կերպ է ընթերցել՝ «Գիրքս բովանդակ ամենն տետր է: Եւ ամեն տետր ուխթ է». տե՛ս Գ. Ջարիհանայան, *Հայկական մատենագիտություն*, Վենետիկ, 1883, էջ 20:

Հնատիպ գրքի տպագիր հիշատակարանները բնութագրելու և լեզվական տեսակետից քննելու առիթ ունեցել ենք²: Բերած այս երեք հիշատակարաններից անգամ նկատելի է, որ դրանք հայերենի վաղաշխարհաբարյան շրջանի լեզվական հարազատ բնագրեր են, որոնք մեր լեզվի շրջանաբաժանման կարևոր մի փուլում ի հայտ գալու շնորհիվ լեզվական ուսումնասիրման համար առանձնակի կարևորություն են ստանում:

Ասվածն ամբողջությամբ վերաբերում է նաև հնատիպ գրքի էջերին սփռված **ձեռագիր հիշատակագրություններին**, այն ձեռագիր գրություններին ու պատառիկներին, որոնք թողել են մեր առաջին գրքերը նվիրողները, ստացողները, նորոգողները, գնողները, պահպանողները և այլ անձինք: Նախ ասենք, որ հիշատակարան և հիշատակագրություն տերմինները գործածում ենք հայագիտության մեջ վաղուց ընդունված իմաստներով³: Հիշատակարանը (նաև հիշատակագրությունը) «ձեռագիրների և հին տպագրութիւնների վերջում արտագրողի կամ տպագրողի կողմից արված համառոտ գրութիւնն է, որ վերաբերում է գրութեան կամ տպագրութեան ժամանակին, տեղին, հանգամանքներին» (**Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն քաջատրական բառարան**):

Հնատիպ գրքի հիշատակարանները և ձեռագիր հիշատակագրություններն իրենց, եթե կարելի է ասել՝ ժանրային առումով գրեթե չեն զանազանվում ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններից ու հիշատակագրություններից: Եական տարբերությունը միայն այն է, որ գրքերում **տպագրված** հիշատակարանների բովանդակությունն առնչվում է տվյալ գրքի տպագրման, հեղինակի անձի, ժամանակի և այլ հանգամանքներին, իսկ նույն գրքերի տարբեր էջերին տարբեր անձանց կողմից թողած **ձեռագիր** հիշատակությունները, ինչպես քննության ընթացքն էլ ցույց կտա, պատմում են գիրքը գնելու, պահելու, նվիրելու և այլ հարակից՝ գրքի բուն բովանդակության հետ անմիջականորեն կապ չունեցող իրողությունների մասին:

² Տե՛ս Նորայր Պողոսյան, 16-17-րդ դարերի հայերեն հնատիպ գրքի հիշատակարանների լեզուն, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2011, թիվ 133.2, էջ 22-31:

³ 17-րդ դարի հայերեն տպագիր գրքերում մի քանի անգամ հանդիպում է **հիշագրություն** նորաբառը, որը, կարծում ենք, արտահայտում է մեր մատնանշած գրությունների բովանդակությունը: Սակայն ներկա աշխատանքում այնուամենայնիվ պահպանում ենք **հիշատակագրությունը** հարազատ մնալով հայագիտության մեջ արմատացած տերմինին:

Հնատիպ գրքի ձեռագիր հիշատակագրությունները յուրաքանչյուր առանձին գրքի կենսագրության ուրույն վկայարաններ են:

Եվ այսպես՝ ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում 16-17-րդ դարերում տպագրված հայերեն գրքերում հանդիպող հիշատակագրությունները, բովանդակային ինչպիսի՞ ուղղվածություն ունեն, լեզվական ի՞նչ որակ են ներկայացնում այդ հիշատակագրությունները և ի՞նչ նպաստ կարող են բերել մեր լեզվի պատմությանը, հատկապես՝ վաղ աշխարհաբարի ձևավորման ընթացքը պարզաբանելու համար:

-Բ-

Ձեռագիր հիշատակագրությունների տեսակները՝ ըստ բովանդակային ուղղվածության: Նախ ասենք, որ դիտարկել ենք մոտ 200 տարվա ժամանակաշրջան (1512-1712 թթ.) ընդգրկող տպագիր գրքերում հանդիպող ձեռագիր հիշատակագրությունները: Նշված ժամանակաշրջանը, իհարկե, ընտրված է պայմանականորեն, սակայն կարող է պատկերացում տալ հիշատակագրությունների մասին, այն նաև համընկնում է մեր լեզվի՝ միջին հայերենյան փուլից վաղ աշխարհաբարի անցման շրջանին, ուստի լեզվի զարգացման տեսակետից մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Ներկա գրքույկում գրանցված հիշատակագրությունների մեծ մասը գրի է առնվել 17-18-րդ դարերում⁴: Խոսքը վերաբերում է ստույգ թվական պարունակող հիշատակագրություններին: 19-րդ և մանավանդ 20-րդ դարասկզբի գրված հիշատակագրությունները հիմնականում շրջանցել ենք, ներկայացնում ենք միայն այդ դարերի՝ մեր կարծիքով առավել ուշագրավ գրությունները⁵: Տպագրման թվականին ժամանակով ամենամոտը Մարտելի 1673 թ. «Պարգատօմարում» հանդիպող հիշատակագրությունն է, որը գրվել է գրքի տպագրումից երկու տարի անց՝ 1675 թվականին:

⁴ Մեր քարտագրած գրքերի տպագրման թվականի և այդ գրքերում պահպանված հիշատակագրությունների թվականների համապատասխանությունը տե՛ս **Հավելվածում**, էջ 78:

⁵ Ուշ շրջանի՝ 19-20-րդ դարերի թվակիր հիշատակագրություններից մի քանիսն ենք միայն ընդգրկել մեր քննության մեջ, օրինակ՝ 1666 թ. Ամստերդամի Ոսկանյան «Աստուածաշնչի» ՄՄ 900-ի տիտղ. պահպանակին, որը էջով մեկ, **Հովհաննես Թումանյանի** ինքնագիր հետևյալ գրությունն է. «*Իր սիրելի Մեսրոպ եպիսկոպոսին, մտերմութեան յիշատակ: Յովհ. Թումանեան: 1915, Յունիսի 27, Թիֆլիզ*»:

Մեր կողմից դիտարկվել են Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանում (ՄՄ), Ազգային գրադարանի հնատիպ գրքի բաժնում (Ազգ. գրադ.), Գիտությունների ազգային ակադեմիայի (ԳԱԱ) և Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ) հնատիպ և հազվագյուտ գրքերի բաժիններում պահվող՝ նշված ժամանակաշրջանում հրատարակված ընդհանուր հաշվով մոտ 50 գրքեր: Ավելի ստույգ՝ մոտ 50 գրքերում են մեզ պատահել ձեռագիր հիշ.-եր, իսկ շատուշատ գրքեր պարզապես զուրկ են նման գրավոր միջամտություններից:

Իրենց բովանդակային ուղղվածությամբ ձեռագիր հիշատակագրությունները կարելի է բաժանել մի քանի հիմնական տարատեսակների:

ա) Նվիրատվությունների վերաբերյալ հիշատակագրություններ:

Այս գրությունները եկեղեցուն, նրա սպասավորներին տրված ընծաների մասին հիշատումներ են: Նման ծանուցումներ գրատվում են այդ նվերները ստացողների կողմից, օրինակ՝ 1565-1566 թթ. Վենետիկի Սաղմոսարանի ՄՄ 1317 օրինակից, էջ 53. «Ա[ստուա]ծ ողորմի Գոգե հոգուն, Գիլանին հոգուն, Ա ոչխար տվա»: Նույն գրքի մեկ այլ՝ 182-րդ էջին նույն ձեռագրով գրված է. «Ա[ստուա]ծ ողորմի Կիրակոսին, Խոցայդեղին, ետուն Ա մոզի ավաց (°)»: Մեկ ուրիշ էջին՝ «Ա[ստուա]ծ ողորմի Էրբիանոսին հոգուն, Ա մոզի տվաց»:

1676 թ. Մաշտոցի ՄՄ 1931 օրինակի կազմի դարձերեսին գրված է՝ «Վելիխանն որ զարդար ցորեն տվեց...»: Նույն գրքի էջ 9-ին՝ «Գալդ տավ գոմէջ»:

1685 թ. Վենետիկի Ավետարանի ԵՊՀ Ա-79 օրինակի վերջին ազատ էջին մանր կանոնավոր ձեռագրով գրված է. «Յիշ[ա]տ[ա]յկ է ս[ուր]բ Անտարանս Արտամետոցի Սահակին, որ էառ իւր վաստակօք, ետ ի դուռն Յայնկոյսներաց տ[ի]ր[ա]մ[ա]յր Ս[ուր]բ Ա[ստուա]ծածնին անջինջ յիշ[ա]տ[ա]յկ...»:

բ) Ուղղումներ տպագիր գրքի այս կամ այն էջին, այս կամ այն տողի կողքին: 1587թ. Վենետիկի Սաղմոսարանի (ՄՄ 1318) էջ 79-ին սև մեկանով գրողը ջնջել է գրքի շարվածքի «բ[ա]զ[ու]մ էին որ տրտընչին ընդ իս ի բ[ա]րձ[ա]նց» տողը և դրա փոխարեն ավելացրել՝ «բ[ա]զում էին ոյք ատէին զիս ի տարայարտուց» (Մաղմ. ԼԷ 20): Նմանատիպ շտկումներ կան մաև գրքի նույն օրինակի 200, 233, 234, 338 էջերին:

Ուղղումները տարբեր բովանդակություն ունեն: 1660-1661 թթ. «Յիսուս Որդու» ԳԱԱ օրինակի էջ 378-ին սև մեկանով, ոչ վարժ ձեռագրով գրիչը ուղղել է գրքի բնագրի մեկ բառը, որ բերևա այլ աղբյուրից է բաղել կամ անգիր է իմացել, քանի որ միայն ընթերցելով դժվար կլիներ նկատել բնագրային ոչ ակնառու այդ տարբերությունը: Գրքում եղել է.

«Որպես ասաց ինքըն նախկին / զնօղ և առօղ մարմնոյն **յայտնի**...

Գրողը լուսանցքում ուղղել է.

«Որպես ասաց ինքըն նախկին / Գնօղ և առօղ մարմնոյն **յատին**»:

1698 թ. Ամստերդամի Շարակնոցի Ազգ. գրադ. 1629 օրինակի էջ 265-ին գրիչը կանոնավոր նոտագրով միջամտել է այսպես. «Ծագումըն միածնի Որդոյ քո յերկնից անըսկիզբն անեղ» հատվածը սև մեկանով ջնջված է և դրա վերևի մասում գրված. «Ծագեցեալն ի քէն միածին Որդի քո, ո՛վ Հայր, անըսկիզբն անեղ»:

3.Շրջողների «Արամեան լեզուին գանձ» (Կ.Պոլիս, 1711) ԳԱԱ օրինակի բազմաթիվ էջերին, մանավանդ քերականության բաժիններում գրիչը, ով գրաբարի ու քերականության գիտակ է եղել, շագանակագույն մեկանով, կանոնավոր ձեռագրով միջամտություններ է արել: Հնարավոր է՝ նույնիսկ ուսուցանելու ընթացքում է գրքում հավելումներ կատարել: Այսպես. **մարդիկ** բառի կողքին, որպես զուգահեռ ձև, ավելացվել է՝ **մարդիկք**, ու հոլովման պատկանող բառերի մոտ՝ լուսանցքում ավելացվել է **Յորդանան** բառը, **էկաց**-ին զուգահեռ՝ **էկաց, էբաց, էբաց, էթող էթող**: Նախադրությունների մոտ հավելել է **ըզկնի, ըզհետ**: Ուշագրավ է, որ նման հավելումների մոտ միշտ տրված են բնագրային վկայակոչումներ Հովհաննու Ավետարանից: Օրինակ՝ հարցանել - «զոս հարցեք» և հղված է Յովհ. 9.21, «որոց տեսեալ էր զնա յառաջագոյն» (Յովհ. 9.8), «Զօտարի զհետ ոչ երթիցեն» (Յովհ. 10.5):

Հիշատակագրությունների այս տարատեսակի խիստ բնորոշ մի օրինակ է Հովհ. Կոստանդնուպոլսեցու «Հայելի ճշմարտութեան» (Վենետիկ, 1680) գրքի ԳԱԱ օրինակի 28-րդ էջին գրիչի կատարած խիստ միջամտությունը: Գրքի այն պարբերությանը կից, ուր գրված է՝ «...զգուշ լերութ յայնցանէ, ո՛վ հռոմայեցիք, որք զայլ իմն հաւատ, բաց յայնման, զոր մեք քարոզեցաք ձեզ ուսուցանեն», ահա տպագիր այս հատվածին կից ուղղահայաց տողով, սև, փոքր ձեռագրով գրված է. «Այ հայելի ստուբե[ան], էս գրում աս չում խե/տլածն և արունն ուտում աս...» (շարունակությունը կտրվել է թղթի հետ, տե՛ս լուսապատճեն 6):

գ) **Աղոթքներ, բարեմաղթանքներ, ծոցներ:** 1565-1566 թթ. Վենետիկի Սաղմոսարանի ՄՄ 1317 օրինակի էջ 319-ին, սև մեկանով ու վարժ ձեռագրով գրված է. «Խաղաղութե[ան]ց տուաղ Ք[րիստո]ս, զխաղաղութի[ւն] և գերկնային ողորմութի[ւն]ք պարգևեայ յարարածս քո»:

Ներսես Շնորհալու 1643 թ. Վենետիկում տպագրված «Յիսուս Որդու» ՄՄ 121 քվահամար օրինակի ՇԻ էջին, սև մեկանով ձեռագիրը հավելել է. «Աստ քեզ գոչիմ աղերսալի, լե՛ր բարեխօս Մ[ուր]ք Տիրուհի գերագարդ և ցնձալի, գերագոյի և բաղձալի, Աստուածածին ս[ուր]բ անարատ, գրեզ աղաչեմ կոյս Տիրամայր»:

1713 թ. Հովհաննես Մրգուզի «Կրթութիւն հաւատոյ» գրքի (Կ. Պոլիս) ԳԱԱ օրինակի էջ 1-7-ին երկար աղօթք է գրված հետևյալ սկիզբով. «Աղօթք և պաղատանք առ Մ[ուր]ք Խաչն աստուածընկալ. Աղաչեմ տ[ե]ր և անճանիմ յ[ա]ռ[ա]ջի սրբոյ նշանի քո, բարեխօսութեամբ սորա զպաղատա]նս իմ ընկալ և զխնդրածս իմ կատարեայ. և զօրութեամբ ս[ո]րա զօրացոյ զիս, տ[ե]ր, ի կոչումս, յոր կոչեցայ. և ի պատիրանս քո, զոր յուսա[յ]: Տուր ինձ զսա ի զօրութի[ւն] և ի ժուժկ[ա]լութի[ւն], յ[ա]ռողջութի[ւն] և ի զգաստութի[ւն]. և պահապ[ա]ն անձին իմոյ...»: Այսպիսի բազմաթիվ այլ աղոթքների նույնպես կարելի է հանդիպել հնատիպ գրքերի էջերին:

դ) **Գրիչների և նրանց հարազատների հիշատակում:** Օրինակ՝ 1587 թ. Վենետիկի Սաղմոսարանի (ՄՄ 1318) էջ 146-147. «Յիշատակ է Սաղմոսարանս Տ[ե]ր Վարդանին, իր կողակից Ազիզին, իր որդոյն Ալեքսանոսին, Սալմինագին. ամեն»: 1641թ. Նոր Ջողայի «Հարանց վարքի» (ՄՄ 1332) կազմի դարձերեսին. «Յիշե[ց]էք եղկելի Հովանէս Աբեղայս Աստուած է զձեզ յիշէ ի մշտանգամ զալխտան իրոյ. ամեն. եղիցի, եղիցի»:

Ներսես Շնորհալու 1643 թ. Վենետիկում տպագրված «Յիսուս Որդու» ԳԱԱ օրինակի էջ 3Լ-ին սև քանաքով կանոնավոր ձեռագրով գրված է. «Տ[ե]ր Յ[իսու]ս, բարի վայելումն տացես Աղայեցի Ըղբստամի որդի յոյժ մեղսասեր տառ[ա]յե[ա]լ Ոսկանիս: Գր[ե]ց[ա]լ Ռ-ՃԿԸ (=1719) թվին, նամսեանն մայիսի Ը»:

Մեկ այլ նմուշ. 1667 թ. Ամստերդամի «Վարդապետութիւն քրիստոնէական ըստ Հայոց» գրքի ԵՊՀ Վ-30 օրինակի 3-րդ էջին գրված է. «Յիշեցէք ի մաքրափայլ յ[ա]ղ[օ]քս ձեր զի մեղօք զանարժան Գալուստ վարդ[ա]յ[ե]տն, ո՛վ հայեցող այսմ տետրիս, ողորմի ասես, որ և

Ա[ստուա]ծ քեզ ողորմի աստ մարմնով, հանդերձե[ա]յն՝ հոգով. ամեն: Թվ[ի]ն Ռ-ՃԽԶ» (=1697):

ե) Գիրքը գնելու, նվիրելու մասին հիշատակագրություններ. Ներսես Շնորհալու՝ 1643 թ. Վենետիկում տպագրված «Յիսուս Որդու» ԳԱԱ օրինակի էջ ՆԻԱ և ՇԻ, նույն ձեռագրով երկու տարբեր հիշատակագրություններ կան. «Առե[ա]յլ եղև Ըստամբօլ Ռ-ՃԿԷ (1718) քվին մարտի մէկ ի վայելումն [---]», «Առե[ա]յլ եղև Ռ-ՃՀ (1721) քվին և ապրէլի Ի ի վայելումն տ[ա]ռ[ա]յե[ա]յլ Վիրապին»:

1645 թ. Հռոմում տպագրված Կղեմես Գալանոսի «Քերական և տրամաբանական ներածութիւն» գրքի ՄՄ 206 օրինակի 444-րդ էջին գրված է. «Ես՝ Համադանցի Էսկանդարի որդի Խաչատուրէս գնեցի քաղա/էս Բաղդաս, որ Բաբելյօն գոչէ, քի[ի]ն Ռ-ՃԿԶ, յունիսի Դ-ումն»:

1685թ. Վենետիկյան Ավետարանի Ազգ. գրադ 615 քվախամար օրինակի չհամարակալված (չհ.) էջ 433-ին շազանակագույն մեկանով, լավ ընթերնելի գրված է. «Յիշատակ է ս[ուր]բ Աւետարանս վանքեցի Պողոսին, Մարքարիտին, Աղամին, Միրզին և այլ իւր ննջեցեղոցն Ա[ստուա]ծ ողորմի, տվին Հալիձորա եկեղեցին, Ա[ստուա]ծ իրեաց հոգին լուսա/րէ, արդարոց դասն դասեսցէ. ես անարժան տ[է]ր Նազարէթս գրեցի...»:

«Ի քվին Ռ-ՃԶ (=1731) ես՝ տէր Դանիէլ վարդապետ քահ[ա]յն[ա]յ օրինեցայ և գայս գիրքս առի ի մայրաքաղաքին Բիզանդիոյ ի վայելումն ինձ և իմայնոց...», գրում է Երեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք հայոցի» (Լիվոնոն, 1698) ԳԱԱ 3222 օրինակի հիշատակագրողը:

զ) Պատմական տարբեր փաստերի, իրադարձությունների հիշատակում, որ ժամանակին անշուշտ մեծ արձագանք են ստացել: 1673թ. Մարսելում տպագրված «Պարգատօմարի» Ազգ. գրադ. 228 գրքի էջ 67-ին սև մեկանով, պարզ ձեռագրով հիշատակագրված է. «Թվ[ի]ն Ռ-ՃԻԴ (=1675) ի յունվարի Ի-է արըն կիրակի. նստա չախտ սուլթան Մուստաֆայն»:

Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցու «Պարգաբանութիւն հոգեմտագ Մաղմտացն Դարի» (Վենետիկ, 1687 թ.) գրքի ՄՄ 1589 քվախամար օրինակի 4-րդ էջին դժվարընթերնելի փոքր ձեռագրով գրված է. «Ի ծընունդն Ստեփանոսին, որ է որդի Գրիգորին, Ռ-ՃԳ(°)Գ (=1744°) քվին և յունիսի Ժ և մէկին աւուրն հոգեգալուստ Բ շաբաթին ի ժամանակըս չայրապետին Էջմիածնայ ս[ուր]բ Աբրոնին սրբազան Ղազար կաթողիկոսի:

Ի քազա/օրութեան Վէլինամադին, որ մահ արա/ յերկիրըս մինչև Գ տարին. Ա[ստուա]ծ յերկ[ա]ր կեանըս պարջևէ Վէլինամադին [---] նորածին մանգանն Ըտտեփանոսին. ամեն»:

Գժվար է ասել, թե ձեռագիր հիշատակարանների նշված տարատեսակներից որոնք են առավել շատ հանդիպում, քանի որ մեր քաղած հիշատակագրությունները լիարժեք չեն կարող լինել հենց թեկուզ այն պատճառով, որ ձեռագիր հիշատակագրություններ պարունակող հնատիպ գրքի ոչ բոլոր օրինակներն են մեր ձեռքն ընկել: Իսկ մեր քարտագրած հիշատակագրություններում առաջին հայացքից գերակշռում է չորրորդ տարատեսակը՝ այս կամ այն անձի, նրա հարազատների հիշատակություններն ու նրանց ուղղված բարեմաղթանքները:

Հասկանալի է, որ նշված տարատեսակների սահմանազատումը պայմանական է, և դրանց սահմաններն ընդհանուր առմամբ են պահպանվում: Շատ հաճախ դրանք միախառն են ներկայանում, միևնույն գրության մեջ կարող է և՛ պատմական դեպք հիշատակվել, և՛ բարեմաղթանք հղվել այս կամ անձին, և՛ հեղինակին հիշելու խնդրանք պարունակել և այլն: Օրինակ՝ Ներսես Շնորհալու Վենետիկյան 1660 թ. «Յիսուս Որդու» ԳԱՍ օրինակի տիտղոսաբերքին կիսավարժ ձեռագրով գրիչը գրել է գիրքը գնելու մասին, ապա իր ծնողներին հիշելու խնդրանք է ուղղել ընթերցողին. «Ես՝ մեղաոր և անարժան ծառայ Ա[ստուծո]յ այս գիրքն որ առի Վերջի Մարկոսեն այս Յ[իսու]ս Որդիս հալալ վաստակոց իմոց. ամեն: Դարձեալ եթէ որ հանդիպեսցի այս գրքիս յետ իմոյ վաշճանին, եթէ գնեսցէ կամ յիշատակ տայցեն, միով հայր մեղայի յիշեցէք ըզմնօրս իմ և զիս, ո որ յիշեսցէ ի անեղ ատենին ի յանաչառ դատաստան Ա[ստուա]ծ իւր ողորմեսցի. ամեն: Թվականին Ռեճէ-ին, ի գիւղն Վերի»:

Նույն «Յիսուս Որդու» ԳԱՍ օրինակի էջ 331-ին մեկ այլ ուշագրավ հիշատակագրություն կա. նույն ձեռագրով գրիչը թողել է իր ժամանակին գրքի գնի մասին մի փոքր հիշատակ. «Այս է պատճառ գրոյս որ ես՝ տիրացու Մելքունս առի Վերջի տ[է]ր Մարկոսեն մի Յ[իսու]ս Որդի, այս է որ վերոյ գրեալ է **գինն Գ շահի**, թվին Ռեճէ-ին (=1738), սեպտեմբ(ե)րի ԺԸ-ին»: Եթե գրողը նշում է, որ մեկ «Յիսուս Որդի» է գնել, կարելի է ենթադրել, որ վաճառքում այդ գրքերից էլի՝ են եղել, այսինքն՝ իր ժամանակին հայերեն հնատիպ գրքի շուկա է ձևավորված եղել, իսկ տարածողները նախ և առաջ Եվրոպայից Ասիա ճամփորդող առևտրականներն են եղել, և տպագրված հայերեն գրքերը շատ արագ կարո-

դացել են սփռվել աշխարհով մեկ և հասնել հնարավոր սպառողին: Հնատիպ գրքի ձեռագիր հիշատակագրությունները նաև նման եզրահանգումների փաստեր են մատուցում:

Մեր ներկայացրած հիշատակագրությունների բոլոր տարատեսակներն ի վերջո հանգում են երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբում այնպիսիք են, որոնք գրողի վերաբերմունքն են արտահայտում գրքի այս կամ էջի, հատվածի, տողի վերաբերյալ, օրինակ՝ «Հաստ ու բարակն է մեկ գին՝ // Վայ կայ բարակ մանողին», «Շատ բար է աս գիրը»: Երկրորդ խմբում տվյալ հնատիպ գրքի բովանդակության հետ չկապվող հիշատակագրություններն են՝ նվիրատվության, գնելու, հեղինակին կամ հարազատներին հիշելու վերաբերյալ կամ պատմական կարևոր փաստեր, աղոթքներ, մաղթանքներ և այլն:

- 9 -

Ձեռագիր հիշատակագրություններն իբրև վաղաշխարհաբարյան լեզվական շերտ: Ինչպես նշեցինք, ձեռագիր հիշատակագրությունները խիստ կարևոր նյութ են մատուցում հատկապես հայերենի վաղ աշխարհաբարյան շրջանն ուսումնասիրելու համար: Հետաքրքիր է դիտարկել, թե ընդհանուր առմամբ «ռամկախառն գրաբար» (Ղևոնդ Հովնանյանի բնորոշումն է վաղ աշխարհաբարի համար) այս բնագրերում բուն գրաբարյան ձևերից տարբերվող ինչ իրողություններ են հանդիպում: Քննությունն առաջ ենք տանում հայերեն ձեռագիր մատյանների հիշատակարանների Գ-ևորգ Չահուկյանի քննության սկզբունքով՝ առանձնացնելով գրաբարի համեմատ ունեցած հնչյունական, ձևաբանական և այլ շեղումները⁶: Լեզվական փաստերի մասին խոսելիս այստեղ կներկայացնենք միայն ստույգ ընթերցված բառերն ու ձևերը:

Հայերենի վաղաշխարհաբարյան շրջանի առանձնահատկություններից մեկն է այն, որ միևնույն տեսքտում և բնագրում միաժամանակ, կողք-կողքի գործածվում էին գրաբար, աշխարհաբար և բարբառային

⁶ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, *Բարբառային երևույթները հայկական հիշատակարաններում*, Եր., 1997: Տե՛ս նաև՝ Լիանա Դովսեփյան, *ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն*, Եր., 1997:

իրողություններ⁷: Այս օրինաչափությունը նկատելի է նաև մեր այս հիշատակագրություններում:

Նրանցում առկա է, նախ, կանոնավոր գրաբար շերտը, որին պատկանող հիշատակագրությունները թե՛ քերականական առանձնահատկություններով և թե՛ ժանրային կառուցվածքով ու ստանդարտ ձևերով շատ նման են ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններին ու նաև վիճագրերին, ինչպես՝ «Օվ որ ծախե կամ գողանայ՝ ԳՐ և ԺԸ հայրապետացն նգովեալ լինի և մեր մեղացն պարտախան լիցի. ամէն» (Ոսկան Երևանցի, Քերականութիւն, 1666, Ամստերդամ ՄՄ 902 քվահամար օրինակ), «Աւգնականութեամբ Փրկչին և Տեառն բոլորեցս Յ[խուս]ի Զ[րիստոս]ի, որ է գլուխ ս[ուր]բ եկ[ե]ղ[ե]ցույ, ես՝ բարմատար և եղկելի մեղօք զառածեալս Սիմէոն Տաբեացի, ստացայ ի հալալ յընչից իմոց զԱ[ստուա]ծաշունչ գիրս յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողացն իմ... յորժամ ընթեռնուք, լի սրտիւ և Ա[ստուա]ծ ողորմի ասեք ինձ՝ բազմամեղիս և իմ՝ առ Զ[րիստո]ս հանգուցեալ ծնողացն. ամէն» («Աստուածաշունչ», Ամստերդամ, 1666, ՄՄ 900) և այլն:

Էլ ավելի շատ հիշատակագրություններում սիոված են գրաբարից տարբերվող ձևեր ու հնչյունական տարբերակներ, որոնցից մի փունջ ներկայացնում ենք ստորև:

ա) **Ուղղագրական շեղումներ:** Հիշատակագրությունների հեղինակների՝ գրագիտությանը տիրապատելու աստիճանին և ժամանակի ընդունված կանոններին համապատասխան այս տեքստերի մեջ են մուծվում ուղղագրական մի շարք շեղումներ, որոնք կարելի է հետևյալ կերպ բնութագրել:

Նախ՝ մեծ խումբ են կազմում սխալագրությունները, որոնք խոսակցական ակունք չունեն և գալիս են զուտ գրիչի իմացությունից, ինչպես՝ **գրեցի, Պողոս, Ավետին, պարգևեայ, գրեցավ, նվաստ, մեղաոր, քագաոր, հողմաին, տղաց, վաղճան, հավան, պաշտոն, մանավանդ, կենոք, գլխօվս, անսերմ, պարուն, իմաստութիւն, քագավօրութեան** և այլն:

Ուղղագրական շեղումների մի մասում նկատելի է խոսակցական, բարբառային շեշտադրությունը, ինչպես՝ **գգուչ, գուդ, ապրիէ, մուսանգամ, հընչոց** (=ընչից), **հաբեղան, գալեստան, էրէկ, քըհանային**,

⁷ Տե՛ս Ռ.Իշխանյան, *Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն*, Եր., 1978, էջ 17-23:

յունրվար, արդունատրութեան, Խէրիքնագ, յայրապետ, վարդավպետ և այլն:

Բաղաձայնական տեղաշարժերով պայմանավորված ուղղագրական շեղումներ, ինչպէս օրինակ՝

- ձայնեղացում՝ ցնջալի, **ղախտ**, **Բարիզ**, **Բսվը**, բարե**քաշտ**, գահանային, զէն **զ**, **զ**(=կ)ոչէ, հա**ջոյ** (հաճոյ), հո**գ**ոեմբեր, յանկարծա **գի**, ման **գ**անն, մար**ղի** (մարտի) և այլն,

- իլացում կամ շնչեղ իլացում՝ Ար**կ**ար, քաղա**կ**էս, բշա**պ**պէ, բա**ն**ապասնաց, **ս**արով, յարգան **ս**ր, պին **ս**ր, տրու **ս**ի, Մար**ք**ար, օ**թ**ախառն և այլն:

Հնչյունափոխական այլ օրինաչափություններ. փ**ո**րկեա՛, զարդարեա**ի**ն, ը**ս**թին, ըն**դ**եռնու**կ**, ի բվին հա**հո**ց:

բ) **Հոլովական և խոնարհման համակարգերի շեղումներ**: Գրաբարից տարբերվող, նոր լեզուն ներկայացնող ձևաբանական փաստերը սպասված ակտիվությունը չունեն մեր այս հիշատակագրություններում: Հետաքրքիր է, որ սա վկայում է Գ. Ջահուկյանը ձեռագիր մատյանների հիշատակարանների բարբառային տարբերը քննելիս⁸: Դրա պատճառներից մեկն անշուշտ այն է, որ հիշատակագրությունների հեղինակները հետևել են ընդունված կաղապարներին ու լեզվական արտահայտչամիջոցներին և իրենց խոսվածքը գործածելու մեծ ազատություն, այնուամենայնիվ, իրենց չեն վերապահել:

Մեր քննած բնագրերում հանդիպող աշխարհաբարյան և բարբառային հոլովական ձևերից են՝ եղթօրցն, հոգուն, կողակցուն, գառաքելու, տարու, որդոյն, որդոն, ծովո, իւրեաց, բայածներից՝ տվաւ, տվաց (=տվեց), կու գանագանէ, կը պատկանի, օգնէյ, յիշէյ, քանդէյ, ավրի, էկիմք, գրիմ, նորոզեցիմ, ծնված ըմ, գրում սա, ուտում սա, քոնցէլ իր, ուրբաթ եղեր և այլն: Կախված գրիչի՝ այս կամ այն խոսվածքին պատկանելու հանգամանքից, բնագրերում հանդիպում են **-ում**, **կը** մասնիկներով բայածներ: Ընդհանուր առմամբ նկատելի է հայերենի արևելահայ հատվածին բնորոշ լեզվական առանձնահատկությունների առատությունը մեր քաղած բնագրերում:

Սպասված առատությունը չունեն բարբառային բառերը՝ **ղախտ**, մոգի, դատի(ք), քալանդ, դօստ, ճոթ, մղտեսի, ջառիմայ, յիշունց, սապապ, խօշ-խօշ և այլն: Բարբառային կամ խոսակցական շերտին պետք

⁸ Գ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 8-9:

է վերագրել բառակազմական կամ ձևաբանական հետևյալ տարբերակները. **նախկի** (փոխ. նախկին), **տառապալ** (տառապեալ), **տրջելով** (տրտնջալով), **տիրացի** (տիրացու), **նահակի** (նահանգի), **բարկինանի** (բարեկենդանի^o), **կողայկինց**, **յիշացէք**, **ատցէք**, **անումնս** և այլն:

Առանձին դիտարկման կարիք ունի հատուկ անունների գործածությունը. այդտեղ հանդիպում են՝

- հայերենում քիչ կիրառված անձնանուններ՝ **Բղբրմսեհ**, **Գւարք**, **Գոզէ**, **Գիւան**, **Գուլխարուչ**, **Եթար**, **Չօրաբաբէլէկ**, **Խոցայդեղ**, **Էրբիանոս**, **Բղբրմսեհ**, **Էսկանդար**, **Խլօ**, **Հայպատ**, **Հրեղին**, **Մուգէլ**, **Յարթէն**, **Նորագ**, **Շահոզ**, **Շահփաշ**, **Սալաբին**, **Սալմինագ**, **Սալօ**, **Սանոխտ**, **Վարդուկի**.

- տեղանունների տառադարձման ուրույն տարբերակներ՝ **Բայբէլոն/Բաբէլոն/Բաբէլոյն**, **Ըստամբօլ**, **Թարեգ**, **Կաղսրվան**, **Կարնի** (=Կարին), **Մօսկով**, **Պախչխասառայ**, **Վէթի**, **Քիշնօվ** և այլն:

Մեծ տարածում ունի բառամիջի ա, ո ձայնավորներին հաջորդող համը -յ- գրությունը՝ տարալարտուց, համալարանեցի, կողալից, Խոցալդեղ, Բալբէլոն, Բաղդալո, պարտալկան, Առաքեալ, արեալն մերձալորսն, յախտեալնս, նրնջեցելոյց և այլն:

Հանդիպում են նաև մի շարք **նորակազմ բառեր**, այնպիսիք, որոնք ստեղծել են այս հիշատակագրությունների հեղինակները և այլ բնագրերում չեն հանդիպում:

ԱՄԷՆԵՐԱՆ (ԱԲ ունի ամեներանեան) - Լսե[լ]ով ամ[ենայն] գրոց սրբոց և բարի ոք խրատից մանապանդ ս[ուր]բ աւետարանականէ, զոր հրամայէ ամեներանն բերանոյն:

ԲԱՐԱՀԱՅՐ - Չայ[ս] արծաթս գործեաց բարահայրն Աբրահամու:

ԼՈՅՅԵՐԱՄ - Ո՛վ լոյսերամ դասք քահանայից և խումբք սարկ[աւա]զ[ա]յց:

ՀՈՎԱՆԱՆԱԼ (հովանի բառից) - Բազուկ քո հովանացէ և աջ քո կնքեցէ:

ՄԵՂԱՄԱԿԱՐԹԵԱԼ (հմմտ. ԱԲ՝ մեղսամակարդ) - Ես՝ ամենա-նուաստ մոլորամիտ և չարայուշ և բոլորովիմբ մեղսամակարթեալ անձին Սիմէօն խաբէբայի և ոչ արեղայի...:

ՆՈՒԻՐԱՆԱԿԱՆ - Աղաչեմ զվայելողքդ թողութի[ւն] շնորհել և առ Տ[Է]ր յիշել զսակաւ գծօղս իրական ձայնին արժանի առնել նուիրանական գյիշեալքս և գյիշողքդ:

ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿ (ԱԲ՝ պահպանողական) - Առաքեալ զպահպանողակ գորութեան աջոյ քո:

ՓԱՍՍՊԱՍԿԵՐ - Ի դրոշմէ խաչի քոյոյ նուն (նոյն^ո) շնորհով մեզ մկրտեցեր և ի փառապատկերի քո:

ՔԱՀԱՆՊԵՏ (փոխ. քահանայատէս) - Յամի տ[եւտ]ն ԼԳ Պետրոս յանդի որ (°) մեծ կացեալ անդ քահանայատէս ամս Է: Պետրոս գնաց ի Հռոմ և նստաւ ծայրագոյն ք[ա]հանայատէս:

գ) **Շարահյուսական աշխարհաբարյան կառույցների** նույնպէս շատ կարելի է հանդիպել.

Աստուած է (=էլ) զօճգ յիշէ,

Յովհաննէս քահանայս ծնված ըմ,

այ՛ խեղճ մոլորեալ Մելքոն,

այս Շարականը կը պատկանի,

նստաւ դախտ սուլթան Մուստաֆայն,

տնով էկիմք Հաշտարխան,

առա Վէթքի տ[է]ր Մարկոսից,

բարի ա յոյժ,

գարդար ցորեն տվեց,

շատ կարօտի բարեւ կանեմ,

կացք բարօվ սիրելիք եղբարք,

խելքս կորաց մոլորաց,

մինչև ցայն ձիւն չէկաւ,

տեսնունք ձեզ հետ,

մին բերան յիշէ,

շատ շարիք գործեց,

տվին Հալիճորա եկեղեցին,

ամէն ինչ կեր (=կայր) կողոպտեց,

որն ուրբաք եղեր և այլն:

Հետաքրքիր է «**քանս**» հնչյունափոխված ձևը՝ որպէս քան + գ < քանց անցման միջանկյալ ձև. «գիտես զամենայն յառաջ քանս լինել նոցայ»:

Երեմիա Մեղրեցու «Բարգիլիք հայոց»-ի (1698թ.) ԳԱԱ օրինակի կազմի դարձերեսի հետևյալ հիշատակագրութիւնը շատ քանով հիշեցնում է ավելի ուշ շրջանի գրական լեզուն. «Սուրբ Էջմիածնայ գիւղի ամունն Վարդգէս է, Վարդաբ Արշակունիին մեծացրել է և իւր անունն դրել: Ռ-ճՁ մարտի Ը, Մաղաքիա վարդապետ աթոռակալ»: Այս փոքր

հատվածն իսկ ցույց է տալիս, որ 19-րդ դարի կեսերից մեզ հայտնի՝ Արարատյան բարբառի հիմքի վրա նոր ձևավորվող գրական արևելահայերենի նախնական տարբերակն իրականում գործածվել ու նաև գրվել է շատ ավելի վաղ՝ 18-րդ դարի սկզբներին:

Կղեմես Գալանոսի 1645թ. «Քերական և տրամաբանական ներածութիւն» գրքի ՄՄ 206 օրինակի էջ 444-ին պահպանված հետևյալ հատվածը ժամանակի բարբառային հետաքրքիր մի նմուշ է. «Ա[ստուա]ծ գօրութուն արայ Գլուլ Ալիմես և տառապալ իմ յիերկիրն Բաբելոյն ալ ազնայ ինձ և փրկայ զիս փորձութենէ. Յովանէսս»: Հեղինակն այստեղ փորձել է իր տեքստը ձևել գրաբարի վրա (զիս, փորձութենէ), սակայն գրաբարին վատ տիրապետելու պատճառով հիշատակագրությունն ստացվել է բարբառային ձևերի մի խառնուրդ, ուր առկա են այլ>ալ, օ>ա հնչյունական անցումները, ձայնավորի երկբարբառացում՝ ե>իէ (յիերկիրն), բայի հրամայականի բարբառային ձևեր՝ արայ, փրկայ, ազնայ և այլն:

Հետաքրքիր գուգադիպոթյամբ նույն՝ Կղեմես Գալանոսի տպագիր գրքում նկատելի են բաղաձայնական համակարգային տեղաշարժերն արտացոլող փաստեր: Այսպես. «Քերական և տրամաբանական ներածութիւն» գրքի սկզբում բերվում է հայերենի այբուբենը՝ տառերի անվանումներով, որոնց լատիներեն տառադարձման մեջ արտացոլված են հայերենի բաղաձայնական որոշ տեղաշարժեր. հայերեն բ-ի դիմաց գրված է լատ. p, դ-ի դիմաց՝ t, ք - tt, ծ - dz, կ - gh, ճ - g, պ - b, ջ - c, տ - d, փ - pp: Ուշագրավ է նաև հայերեն տառերի անվանումների լատիներեն տառադարձումը՝ բեն-pien, քո-ttuo, կեն-ghien, ո-vo, տիւն-dion և այլն: Թվում է՝ այս աղյուսակի հեղինակը հետևել է ընդհանուր առմամբ ձայնեղացում կամ տեղաշարժ-տեղափոխություն ապրած որևէ բարբառով խոսող հայի արտասանությանը, որոնցում ձայնեղները իլպացել են, իսկ խուլերը՝ ձայնեղացել: Նկատելի են նաև երկբարբառացման հետքեր՝ ե>իէ, ո>ուո:

Կարծում ենք՝ հիշատակագրություններում բարբառային տարրերի հետագա ուսումնասիրման ժամանակ, բարբառային փաստերի սովորանալուն գուգահեռ, հնարավոր կլինի նաև դրանց որակական կողմի մասին դատողություններ անել և այդ ճանապարհով փորձել ցույց տալ, թե 300 տարի առաջ բարբառներն ինչ աստիճանի տարբերություններ ունեին ներկայիս վիճակից:

Բոլոր դեպքերում՝ 16-17-րդ դարերի հայերեն լեզվավիճակը ներկայացնող այս բնագրերի քննությունը և նրանցում հանդիպող հնչյունական ու քերականական իրողությունները լրացուցիչ աճառ գալիս են ապացուցելու, որ վաղ աշխարհաբարձ արտահայտված էր հնչյունական, ձևաբանական անմիօրինակությամբ ու բարբառային տարրերի՝ դեռևս արևմտահայերեն կամ արևելահայերեն լեզվական որակների չվերափոխված մի վիճակով, և որ գրաբարյան, խոսակցական կամ բարբառային ձևերը գրվում ու գոյատևում էին կողք-կողքի:

Ո՞ր գրքերն են ավելի շատ հիշատակագրություններ պարունակում: Նման հստակ օրինաչափություն կարծես չի նկատվում: Դժվար է առանձնացնել կոնկրետ բովանդակության կամ վերնագրերով գրքեր, որոնք մյուս գրքերի համեմատ ավելի շատ են դեպի իրենց ձգել հիշատակներ թողնելու ցանկություն ունեցողներին: Օրինակ, բոլոր ժամանակների համար ամենագործածական գրքի՝ Ավետարանի միայն 1685 թ. հրատարակության 4 տարբեր օրինակներ ենք դիտարկել, սակայն չի կարելի ասել, որ դրանցում խիստ առատ են հիշատակագրությունները: Իսկ ասենք՝ Յովհ. Պոնայի «Ձեռքածութիւն յերկինս» (1705թ.) գրքի ՄՄ 228 օրինակում գրություններ հանդիպում են առատապես: Հիշատակագրություններով հարուստ լինելու միակ պայմանը թերևս տվյալ գրքի շատ գործածական լինելն է, և բնականաբար «Ավետարանները», «Սաղմոսարանները», «Մաշտոց» ժողովածուներն իրենց էջերին ավելի շատ գրություններ են պարունակում:

Անշուշտ, հետաքրքիր կլինի հետևել հիշատակագրությունների «աշխարհագրությանը», այն վայրերին, որտեղ որ գրվել են, կամ որ բնակավայրի մասին հիշատակ են պարունակում, կամ ուր որ հասել են գրքերը: Մեր գրանցած հիշ.-երում հանդիպում են, օրինակ՝ **Էրեվան մայրաքաղաք, Կաղզվան, Վանա երկիր, Կարին, Արզրում, Բաբելոն Բաղդատ տարբերակով, Թավրիզ, Հաշտարխան, Քիչնով, Վեդի (Վէթի), Սասուն, Գողթնեաց գաւառ, Տաթևի վանք, Սուրբ Առաքելոց, Բլուր (գյուղ), Էջմիածին (գյուղ), Աստապատ, Ստամբուլ**, ուր գրքեր են գնվել, **Սուրբ Կարապետ և Ներքի Շենգաւիթ**, որոնց նվիրաբերվել են գրքերը և այլն: Հիշատակագրություններում մի քանի ակնարկ կա նաև հայերի միգրացիաների մասին՝ դեպի Հաշտարխան, Սասունից Քիչնով և այլն:

Կարծես բնական մեկ հարց է ծագում: Ունե՞ն արդյոք ձեռագիր այս հիշատակագրությունները որոշակի գիտական, մշակութային արժեք: Անշուշտ գրքի երկյորդ բաժնում տպագրված հիշ.-երի ընթերցողներն իրենք կարող են կարծիք կազմել, իսկ այս հարցադրմանը մեր պատասխանը հստակ է. որքան էլ դրանք անձնական բնույթի գրություններ լինեն, հաճախ՝ կենցաղային տարրերով լի, միևնույն է, մի քանի առումներով հետաքրքիր են և հնարավորություն են տալիս նախնական եզրակացություններ անել, օրինակ՝ հայ հնատիպ գրքի տարածման արեալի, գրքերի գման կամ նվիրատվության հարցերի մասին, պատմական միջավայրը վերականգնելու փաստեր են պարունակում, հաճախ գրական-գեղարվեստական փորձեր, ոտանավորներ և աղոթքներ են ներկայացնում, որոնք մեկ ուրիշ աղբյուրում հնարավոր չէ գտնել և այդ իմաստով եզակի նմուշներ են, և ի վերջո՝ այս հիշատակագրությունները հարուստ նյութ են մատուցում մեր լեզվի կարևոր մի շրջանի՝ վաղ աշխարհաբարի ուսումնասիրման համար:

Ահա այսպիսին է հայերեն հնատիպ գրքի ձեռագիր հիշատակագրությունների մատուցած արժեքի ոչ ամբողջական շարքը:

Կցանկանայինք հավելել նաև, որ հայ հնատիպ գրքի օրինակներում պահպանված ձեռագիր հիշատակագրություններն ի մի հավաքելու փորձ, որքան մեզ է հայտնի, հայագիտության մեջ չի հանդիպում⁹: Ուստի մի քանի տարվա ջանք ընդգրկող այս աշխատանքին պետք է վերաբերվել այդ դիրքերից: Հեղինակը շնորհակալությամբ կընդունի արված առաջարկություններն ու օգտակար դիտողությունները: Ձեռագիր հիշատակագրություններ հավաքելու կոչ մասնավորապես հնչեցվել

⁹ Այլ լեզուներով հնատիպ գրքերի ձեռագիր հիշ.-երի մասին շատ քիչ գրականություն է մեր ծեռքն ընկել: Եղածները հիմնականում վերաբերում են ժամանակակից գրություններին կամ կոնկրետ հեղինակների հիշատակագրություններին, օրինակ՝ տպագրվել են ռուս մշակույթի գործիչների (Ա. Պուշկին, Մ.Լերմոնտով, Ա.Ախմատովա և այլն) բազմաթիվ գրքերում թողած գրություններն ու ընծայագրերը: Ն.Կառլովն իր գրքում (Надписи на книгах) ներկայացնում և վերլուծում է 20-րդ դարում տպագրված գրքերի էջերին պահպանված հիշատակագրությունները, հրատարկվել է նաև խնդրին նվիրված հոդվածների ժողովածու: Որոշ՝ ոչ բազմաքանակ տվյալներ, այդ թվում՝ անգլերենի վերաբերյալ, կարողացել ենք հայթայթել համացանցում (տե՛ս գրականության ցանկը):

է 2010 թ. հոկտեմբեր ամսին Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնում անցկացված՝ Ամստերդամյան հայկական տպարանին նվիրված գիտաժողովի ժամանակ, Մաշտոցյան Մատենադարանի աշխատակից Արմեն Տեր-Ստեփանյանի կողմից: Այստեղ կարող ենք երկրորդել այդ կոչը՝ խնդրելով ըստ հնարավորին սույն գրքի հեղինակին ուղարկել նման տեքստեր, որոնք ամենայն շնորհակալությամբ կընդունենք և անշուշտ կգետնդնենք հետագա աշխատանքներում:

Հնատիպ գրքի ձեռագիր հիշատակագրությունների ոչ ընդարձակ մեր այս քննությունից հետո ներկայացվելիք՝ հնատիպ գրքերից բաղված հիշ-երի նմուշները կարող են ուղենիշ լինել դրանց հետագա հավաքման և առավել ամբողջական հրատարակություն պատրաստելու համար:

Հնատիպ գրքի պահպանված և մեր օրերը հասած հարյուրավոր օրինակներում ձեռագիր հիշատակագրություններ շատ ավելի շատ կարելի է գտնել, քան մեր գրանցածն է: Օրինակ՝ ՄՄ-ում պահվում է 1512-1800 թթ. տպագրված գրքերի 2315 օրինակ, որոնցից շատ շատերը ձեռագիր հիշատակներ են կրում, ինչպես՝ թիվ 773, 792, 891, 907, 1461, 1486, 1860 գրքերը և այլն, և այլն: Միայն 1666թ. Ռսկանյան «Աստուածաշնչի» ՄՄ-ում պահպանված 16 օրինակներից ձեռագիր գրություններ ունեն 10-ը (թիվ 306, 900, 901, 902, 904, 906, 907, 910, 1850, 2102): Դրանք բոլորը լրացուցիչ դիտարկման, ապա և քննության մեջ ներառելու կարիք ունեն: Բայց դա, կարծում ենք, խիստ աշխատատար ջանք և տարիների աշխատանք է պահանջում, գուցե՝ դուրս է մեկ անհատի հնարավորությունից: Իսկ այն, ինչ այստեղ ներկայացնում ենք ձեռագիր հիշատակագրություններից, կարծում ենք դրանք էլ կարող են բավարար պատկերացում տալ այս «ժամրի» մասին:

Մի քանի խոսք՝ ներկա ժողովածուի մեջ հիշատակագրությունների ընդգրկման սկզբունքների մասին:

Հնատիպ գրքերի էջերին սփռված գրչավորձերը, հակիրճ բարեմադրանք պարունակող նշումները սակավ դեպքերում ենք այստեղ ներկայացրել, ինչպես՝ «Գրչայփորճի՝ փառք Ա[ստուծոյ], Հօրն յերկնաւորի և սրբոյ] հոգոյն կենարարն, Որդոյն միածնի ամենայկալի. ծառայ] կոչեալ են եղկելի» (Յովհ. Պոռնա, Չեղբածութիւն յերկինս, 1705, ՄՄ 228, էջ չի. 349): Բաց ենք բողել նաև մեկ-երկու բառից կազմված հիշատակագրությունները, ինչպիսիք շատ ու շատ են հանդիպում, օրի-

նակ՝ 1701թ. «Դպրութեան գիրք և տաղարան»-ի ՄՄ 931՝ «Ի նշաստ Ա[ստուծոյ] ծառայ Գրիգորես» (էջ 100), «Ի Ա[ստուծոյ] ծառայ Գասպարես» (էջ 238-239), մեկ այլ գրքում՝ «Տէր Էսլան (°) քի[ւ] ՌՄԼԳ (1784) աղջիկը Էրկու դէկտեմբերի երեք»։ Կամ՝ «[---] փառս Ա[ստուծոյ] տուք ա[ւր]հ[նութիւն] և [---] այս իր թագաւոր» (Սաղմոսարան, Վեներտիկ, 1565-1566) և այլն։

Նպատակահարմար համարեցինք հիշատակագրությունները ներկայացնել ըստ հնատիպ գրքի տպագրման ժամանակագրության՝ տալով տվյալ գրքի օրինակում (կամ օրինակներում, եթե դրանք մի քանիսն են եղել) պահպանված ձեռագիր հիշատակագրությունները։

Հիշատակագրությունից առաջ ներկայացնում ենք համառոտ ծանուցում՝ տվյալ ձեռագրի առանձնահատկության, գրքի էջի և այլ հանգամանքների մասին։

Ձեռագիր հիշատակարաններ հրատարակելիս հայագետները, որպէս կանոն, աշխատում են գրադաշտում ներկայացնել նաև գրիչների և գրչության վայրերի անունները¹⁰։ Որոշակի օբյեկտիվ հանգամանքներից ելնելով, ցավոք, մենք շրջանցել ենք հիշատակագրություններից առաջ այդ կարևոր տվյալները ներկայացնելը. նախ՝ շատ հաճախ հայտնի չէ գրիչների ով լինելը և մանավանդ գրչության վայրը, և հետո՝ ոչ երկարաժամկալ գրություններում ընթերցողը դյուրութեամբ կարող է գտնել գրիչի անունը (եթե այն հայտնի է), որը տրված է թափ տառատեսակով։

Բնագրերն ընթերցելիս պետք է հաշվի առնել հետևյալ դիտարկումները։ Նախ ներկայացնում ենք հնատիպ գրքի վերնագիրը, ապա հաջորդ տողում՝ հրատարակության վայրը-տարեթիվը-գրքի էջերի քանակը, այնուհետև գրքի այն օրինակը, որից քաղել ենք տվյալ հիշատակագրությունը, ինչպէս՝ ՄՄ 1317 - Մաշտոցյան Մատենադարանի հնատիպ գրքերի բաժին, թիվ 1317։

Վերծանված բնագրերում հարցական նշանը (°) ցույց է տալիս, որ տվյալ բառը կամ տառը անստույգ է ընթերցվել, ինչպէս՝ Գուլխարուչին (°), արտապէցուց (°) և այլն։

Աստղանիշ (*) պարունակող բառը ցույց է տալիս, որ հենց այդպէս է գրքում գրված եղել և հենց այդպէս էլ պետք է ընթերցել, օրինակ՝ Պետր Պետրչի*, սնթորայմետականաց*, վարձկոց հմար* և այլն։

¹⁰ Տե՛ս, օրինակ՝ Խաչիկյան Լևոն, *Ճէ դարի հայերեն ձեռագիր հիշատակարանների առաջին հատորը, Աշխատություններ, հտ. Ա*, Երևան 1995, էջ 351-355։

Ուղղանկյուն փակագծերում վերականգնված են բնագրում գեղ-
ված տառերն ու տառակապակցությունները, ինչպես՝ S[է]ր, բ[ա]զում,
տ[ա]ռ[ա]պե[ա], զԱ[ստուա]ծաշունչ ս[ուր]բ տառս և այլն: Նման գեղ-
յուններն ըստ հնարավորին ամբողջական ենք ցույց տվել:

Գծերը [---] ցույց են տալիս, որ մի բանի տառ կամ բառ բնագրում
պակասում են՝ ջնջած, եղծված կամ բողբոջ կտրված լինելու պատճա-
ռով:

Շեղ տառերով ցույց են տրված ուղղագրական շեղումներն ու սխա-
լագրությունները՝ շախտ, ընշեռնուկ, շաբառ շոր և այլն:

Հայերեն տառերով բերված քվականները և հայոց տոմարը փա-
կագծերում ներկայացնում ենք արաբական քվերով:

Կետադրելիս հետևել ենք արդի հիմնական սկզբունքներին՝ տուրք
չտալով, սակայն, հայերենի կետադրության՝ հաճախ անհարկի բար-
դացված կանոններին:

Գործածում ենք գիտական գրականության մեջ վերջին շրջանում
լայն տարածում գտած հետևյալ տերմինները. գրքի կազմ, կազմի ներ-
քին կողմ, դարձերես, պահպանակ, տիտղոսաթերթ, տիտղոսաթերթի
դարձերես, չհ. (չհամարակալված) էջ և այլն:

Հ ի շ ա տ ա կ ա գ Ր ու թ յ ու ն ն ե ր

ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ:

Վեներաբիկ, 1565-1566, 512 էջ:

ՍՄ 1317:

Ա

Էջ 52, շագանակագույն մեղան, ոչ վարժ ձեռագիր:

«Քրիստոս]ս է իմ Ա[ստուա]ծ և փառաւոր առնեմ զսայ Ա[ստուա]ծ
հար իմոյ և [---]արից զնայ մ[ա]րոյ»:

Բ

Էջ 53, սև մեղան, մեկ այլ՝ առավել վարժ ձեռ.:

«Ա[ստուա]ծ ողորմի **Գ-ոգէ** հոգուն, **Գիլանին** հոգուն, Ա ոչխար
տվաս»:

Գ

Էջ 152, էջ 53-ի ձեռ.:

«Թիին ՌՄԷ (1708) ապրիլի ԻՉ»:

Դ

Էջ 186, էջ 53-ի ձեռագրով:

«Դ-ու ես Տ[Է]ր մեր, դու ես Քրիստոս]ս Փրկիչ մեր, զքեզ ա[ր]ի[ն]են
անձինք մեր մ[ա]րոյ»:

Ե

Էջ 186, էջ 52-ի ձեռագրով:

«Ա[ստուա]ծ ողորմի **Կիրակոսին**, **Խոցայդեղին**, ետուն Ա մոզի
տվաց*»:

Ջ

Էջ 249, էջ 53-ի ձեռագրով:

«Բարձրացաւ եղջիւր իմ, հաստատեցաւ սիրտ իմ S[է]ր: S[է]րամբ հաստով մ[ա]րդ»¹¹:

Է

Էջ 249, էջի միջին մասում, էջ 52-ի ձեռագրով:

«Ա[ստուա]ծ ողորմի **Էրբիանոսին** հոգուն, Ա մոզի տվաց»:

Ը

Էջ 319, էջ 53-ի ձեռագրով:

«Խաղաղութե[ան]ց տուաւ Բ[ր]իստո[ն]ս, զխաղաղութի[ւն] և զերկնային ողորմութի[ւն]ք պարգևեալ յարարածս քո մ[ա]րդ»:

Թ

Էջ 319, այլ ձեռ., հագիվ նշմարելի:

«Ա[ստուա]ծ ողորմի **Գուլխարուչին** [---] ՋԼ, տվ[աւ] ամ[ենն]»:

ՍԱՂՍՈՍԱՐԱՆ

Վենետիկ, 1587, 335(°) էջ:

ՍՄ 1318:

Ա

Էջ 64-65, սև մեյան, կանոնավոր ձեռ.:

«S[է]ր **Վարդանին** կողայկից **Ազիզին**, **Ալեքսանին**, **Սպամինազին** ամեն»:

¹¹ Հմմտ. Ա Թագաւ., Բ.1. «Հաստատեցաւ սիրտ իմ ի Տէր, եւ բարձրացաւ եղջեր իմ յԱստուած իմ»:

Բ

Էջ 79. Էջ 64-65ի մնան ձեռագրով գրիչը ջնջել է գրքի շարվածքի «բ[ա]զ[ու]ն էին որ տրտրնչեին ընդ իս ի բ[ա]րձ[ա]նց» տողը և դրա փոխարեն ավելացրել «բ[ա]զում էին ոչք ատեին զիս ի տարայարտուց» (Սաղմ. ԼԷ 20): Նման շտկումներ կան նաև էջ 200, 233, 234, 338:

Գ

Էջ 146-147, էջ 64-ի մնան ձեռ.:

«Յիշատակ է Սաղմոսարանս Տ[է]ր **Վարդանին**, իր կողայկից **Ազիզին**, իր որդոյն **Ալեքսանոսին**, **Սալմինագին**. ամէն»:

Դ

Էջ 158, սև մեկան, անվարժ ձեռ.:

«Եղբարք սիրեցեալք, օրհնեսցուք միաբանից **Պրց** (°)»:

Ե

Էջ 226, սև մեկան, մանր վարժ ձեռ.:

«**Աբգար**, **Մարքար** դատիք¹² էրդանք ձեր հրաման րցըրորձը (°)»:

ՀԱՐԱՆՑ ՎԱՐՔ

Նոր Ջուղա, 1641, 705 էջ:

ՍՄ 1332:

Կազմի դարձերեսին, սև մեկան, ընթեռնելի ձեռ.:

«Յիշէ[ց]էք եղկելի **Հօվանէս** արեղայս¹³ Ա[ստուա]ծ է զձեզ յիշէ ի մռտանգամ գալչտտան իւրոյ. ամէն եղիցի, եղիցի»:

¹² *Ղատի* արար. «դատավոր, կառավարիչ»:

¹³ Հավանակա՞ն է այն ենթադրությունը, որ այս հիշատակագրության Հօվանէս Արեղան այս նույն «Հարանց վարք» գրքի տպագիր հիշատակարանում հանդիպող Խաչատուր վրդ. Կեսարացու աշակերտ Տեր Յովանէսը լինի:

Ա

Պահպանակին, սև մկան, ընթեռնելի ձեռ.:

«Լու՛ր, ընթերցաւո, այս արծանի **Մեղքեսերէկ** վարդապետի, զի ես ծաղիկ էի նախկին* բարգաւաճեալ, իբրև այգի վարդ անթառան զիս կարծէի, բայց արդ եղէ հող և փոշի, աղարտեցայ մարմինս այս հանգիստի:

Հազար և հարձր քսան և չորսի (1675) ի հայ թրվական արեթականի ի օգոստոսի ամսոյ եկա[յ] **Կաղաղվան** երկիրն **Վանա[յ]**, եզր ծովուն գերեզման[ն]երն արևելից կուտէ, ի վերայ գերեզմանին մին ճոթ ջաղացաբար կա[յ]»:

Բ

Էջ 7 չի., նույն ձեռագրով.:

Անեղին մարմնարան
Բանին բնակարան,
Տաճար տէրունեան,
Չքեզ ունիմ առ տէր բարեխօս:

Գ

Էջ ՄԾԱ, սև քարակ ձեռ.:

«Գրեցի ես՝ ուրարակիւր տ[ի]րացու **Մկրտիչ** Տ[ե]ր **Պետրոսեանց**, յորժամ զայս Հարանց վարքս ընթերցայ. զայս, որ գրեալ էր ի վ[ե]ր[այ] հպարտութե[ան] և անպարտաւանութե[ան], յոյժ հաջոյ թուեցաւ ինձ ի սմին խրատքն. որ ընթեռնու, ի միտ առցէ հպարտութիւն և ամպարտաւանութե[ն]է հեղի կացցէ զինքն. փետրվարի 14, 1690-ոյ ամի¹⁴»:

Դ

Էջ ԶԵ-ի դարձերեսին, մոխրագույն այլ ձեռ.:

«Յամի տ[եառ]ն Լ.Դ. Պողոս առաք[եալ]ն ի Զ[րիստո]յս, զոր գտեալ Բառնարաս, էաձ յԵ[րուսաղէ]մ առ Պետրոս, տուաւ նմա յ[ը]նկերակցութիւն»:

¹⁴ Թվականը գրված է արարատառ:

Յամի տ[եառ]ն ԼՂ Պետրոս յանդի որ (°) մեծ կացեալ անդ քահանայետ* ամս է:

Յամի տ[եառ]ն ԽԵ Պետրոս գնաց ի Հոռն և նստաւ ծայրագոյն ք[ա]յիանայետ:

Անս ԽԷ ամիսս է աւուրս Ը նահատակեցան ի Հոռն ի Ներոնէ»:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԳԻ:

Վենետիկ, 1643, ՇԻԷ (527) էջ:

ՍՄ 121:

Էջ ՇԻ, սև մելանով ձեռ, գրիչը հավելել է տեքստին կից:

«Աստ քեզ գոչիմ աղերսալի,
Լե՛ր բարեխօս Ս[ուր]բ Տիրուհի
Գերագարդ և ցնծալի,
Գերագոյի և բաղձալի,
Աստուածածին ս[ուր]բ անարատ,
Զքեզ աղաչեմ կոյս Տիրամայր»:

ԳԱԱ A-1080:

Էջ ՅՂԵ, սև մելան, փոքր ձեռագիր: Տե՛ս լուսապատճեն 1:

«Ես՝ մեղաւոր **Սիմաս** երեցս, որ ստացալ[յ] գայս Յ[իսու]ս Որդիս ի արդար վաստակոց իմոց և ետու ի ձեռն **Յակոբ** վարդ[ա]յ[ե]լտիին յիշ[ա]տ[ա]կ ինձ և ծնողաց իմոց՝ **Նորագին** և **Շահիաշին**, եղբօրցն՝ **Վարդերին** և **Ա[ստուա]ծատուրին**, քչերցս՝ **Հայպատին** և **Վարդոսկին**, և կենակցին իմոյ՝ **Զարդարին**, որ փոխեալ է առ Բ[րիստո]ս:

Ով որ հանդիպիք սմա կարդալով կամ օրինակ[ե]լով, միով Հայր մեղա[յ]ի արժան համարեսցիք զվերոյ գրե[ա]լոյ և դուք յիշեալ լիջիք ի Բ[րիստոս]ի Ա[ստուծո]յ մերոյ. ամեն: Հայր մեր»:

Սրբոցն որանոյ համա գումար-
 և ընտրելոցն հաւա ար-
 ի բերանոյ ձեր գոհա բ ար-
 փառանոր ու թի հասցե անձառ-
 էրրորդ ու թե ըն տուբ ըզ փառ-
 այժմ և յաւ հաւ և ան ըսալ առ-
 ւն մեղաւոր մինաս էրեցս որ ստացալ զայս
 յորդեա իարդար վաստակոց իմոց և ետու ինձ
 ան յակոբ վրդային յիշակ ինձ և ծնողաց իմոց և
 որակին և շահ փաշին . եղբորց վարդ էրին անձառ

 արին . զվերցս հայրաւորին և վարդ ասկին . և կէտու
 կցին իմոց զարդարին որ փոխելէ առքն : Ովորնա
 արիւղիք ամա կարդալով կ՛մ օրինակել միտմ հայր
 մեղա իւ արժան համարեալիք զվերոյ գրելադ և
 որոք յիշեալ լի էր ինձ այ մերոյ ամէն հայրմե

Լուսապատճեն 1: Ներսէ Շնորհալու «Յիսուս Որդու» Վենետիկի 1643թ. հրատ.
 ԳԱԱ A-1080 օրինակի ՅՂԵ էջի ձեռ. հիշատակագրությունը:

Ա

Էջ ՅԼ, սև մեկան, կանոնավոր ձեռ.:

«Տ[ե]ր Յ[իսու]ս, բարի վայելումն տացես **Աղայեցի Ընթատամի**
որդի յոյժ մեղաստեր տ[ա]ռ[ա]պե[ա]լ **Ոսկանիս:** Գր[ե]ց[ա]լ **ՌՆԿԸ**
(1719) թվին, նամսեանն մայիսի Ը»:

Բ

Էջ ՆԻԱ, նույն ձեռագրով:

«Առե[ա]լ եղև **ՌՆՀ** (1721) թվին և ապրիլի Ի, ի վայելումն տ[ա]ռ[ա]պե[ա]լ **Վիրապին**»:

Գ

Էջ ՇԻ, նույն ձեռագրով:

«Առե[ա]լ եղև **Ըստամբոլ ՌՆԿԷ** (1718) թվին մարտի մէկ, ի վայելումն [---]» (2 տող միտումնավոր ջնջած է):

**ԿՂԵՄԵՍ ԳԱԼԱՆՈՍ: ՔԵՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՆԵՐԱՃՈՒԹԻՒՆ** (հայ-լատին. լեզ.):

Հռոմ, 1645, 444 էջ:

ՄՄ 204:

Ա

Կազմի դարձերսին, սև մեկան, մանր ձեռ.:

«Ծագեցե[ա]լ շողշողա՛ աստղն լուսաբեր,
Եւ լինի արևու նա աւետաբեր,
Թօթափին մաշախաղթ և մեկնի գիշեր,
Իսկ դու փայլեա՛ց ի մեզ, լո՛յսդ գերիվեր»:

Բ

Պահպանակին, նույն ձևով:

«Ռ-ՆՀԳ (1724) քվին փետրվարի Ի, օրն Եշ[աքքի], մեծ պ[ա]հ[ո]ց
առաջին շաբաթու չափար* էկաւ խանին, քէ **Մօսկովի** ք[ա]զ[աւո]րն
Կանգա (քէ՞ Կունգա) մտաւ»:

Գ

Կազմի հակառակ երեսին, նույն ձևով:

«Ռ-ՆՀԳ (1725) քվին, յ[ու]ն[շվ[ա]րի Ը ձին տեսանք, մինչև ցայն
ձին չէկաւ, այսպ[էս] իմա՛, ո՛վ եղբ[ա]յր»:

ՄՄ 206:

Ա

Տիաղոսաբերքի դարձերեսին, սև մելան, կանոնավոր ձևով:

Մեղօք աշխար[հ]իս շաղախեալ,

Մեղքոն գրիչս ունայնացեալ,

Ի քաղաքն իմ **Կարնի** կոչեալ,

Ի **Քարեկոն** պանդխտացեալ,

Ի յօրն ամեայ այս չափ կեցեալ,

Թարեզ ք[ա]ղաքան եկե[ա]լ հասեալ:

Ի վայելումն **Մեղքոնին**

Ընծայեցի **Սողոմոնին**,

Յ[իսու]ս տացէ շնոր[հ]ք կարգին,

Ընթեռնելով գրոց բանալին:

Ով ոք իմաստութե[ան] ցանկա[յ]

Եւ ս[ուր]ք գրոց տեղեկանա[յ]

Եւ իմաստնոց դրունս գնա[յ],

Խոնարհու[ք]ի[ւն]ն արհեստ արա:

Եթէ խոնարհու[ք]ի[ւն] ունիս,

Համբակագունից յոյժ գովիս,

Եթէ խոնարհու[ք]ի[ւն] չունիս՝

Հասարակաց ոչ ինչ կոչիս:

Բ

Վերջին՝ 444-րդին հաջորդող չի. էջին, սև մեկան,
ընթեռնելի ձեռն.:

Ես եմ մեղօք պարունակեալ
Լայն ճանապարհն հետևեալ,
Այ խեղճ մոլորեալ **Մեյրոն**:

Գ

Նույն՝ 444-րդ էջին գծված է սև շրջանակ, որի մեջ մի
քանի գրութայուններ են:

«Ես՝ **Համադանեցի Սիմոնի** որդիս **Քղրմսես**, գրեցի զիր **Քայ-
բելոն**, որ կոչի **Քաղդաստ**: Տառապեալ եմ ի մէջ մեղաց արտապեցուց (°)
նոյն ողորմեսցի. ամէն: Թվին Ռ-ՃԿԶ (1717), յունիսի Ժ-ումն»:

Դ

Նույն՝ 444-րդ էջի շրջանակի մեջ:

«Ես՝ **Համադանցի Էսկանդարի** որդի **Խաչատուրէս** զնեցի քաղա-
կէս **Քաղդաստ**, որ **Քաբէլօն** փոչէ, թւ[ի]ն Ռ-ՃԿԶ, յունիսի Դ-ումն»:

Ե

Նույն 444-րդ էջի շրջանակի մեջ:

«Ա[ստուա]ծ գորութուն արայ **Գլու Ալիմէս** և տառապալ* իմ
յիերկիրն **Քաբելոյն** ալ ազնայ ինձ և փրկայ* զիս փորձութենէ. **Յովա-
նէս**»:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԳԻ:

Վենետիկ, 1660, 526 էջ:

ՄՄ 1872:

Ա

Էջ ԴՂԳ, սև մեկան, կանոնավոր ձեռն.:

«Գրիչ **Քարնեցի Կարապետ Զօրաբաբէլէկ** (°)»:

Բ

Էջ 32, նույն ձեռագրով:

«Մեղսալի Տ[Է]ր **Կարապետ, Անդրեաս Պողոսի**»:

Գ

Էջ 3ԻԲ, ներքևում, շրջված դիրքով, նույն ձեռագրով:

«Յ[խու]ս Բ[րիստո]ս Փրկիչ օծեալ, Տ[Է]ր **Կարապետ** գրիչ
փշրկեա՛ր»:

ԳԱԱ Ա-423:

Ա

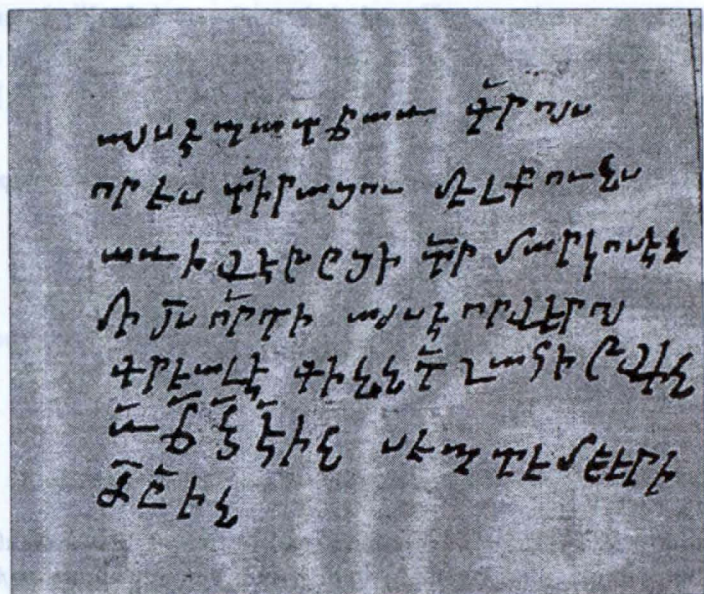
Տիտղոսաբերքին, սև մելան, անվարժ ձեռ.: Տե՛ս լուսա-
պատճեն 2:

«Ես՝ մեղաւոր և անարժան ծառայ Ա[ստուծոյ], այս ինքն [---] որ
առի **Վեթրցի Մարկոսէն** այս Յ[խու]ս Ռրդիս հալալ վաստակոց իմոց.
ամէն: Դարձեալ եթէ որ հանդիպեսցի այս գրքիս յետ իմոյ վաշճանին,
եթէ գնեսցէ կամ յիշատակ տայցեն, միով հայր մեղայիս յիշեսցէ ըզմնօղս
իմ և զիս, ո որ յիշեսցէ՝ ի ահեղ ատենին ի յանաչառ դատաստան
Ա[ստուա]ծ իւր ողորմեսցի. ամէն: Թշկականին Ռ-ՃԶԷ-ին (1738), ի զիւրն
Վեթի»:

Էջ 331, նույն ձեռ: Տե՛ս լուսապատճեն 3:

«Այս է պատճառ գրոյս, որ ես՝ տիրացու **Մելքունս** առի **Վեթրցի** տ[է]ր **Մարկոսէն** մի¹⁵ Յ[իսու]ս Որդի, այս է որ վերոյ գրեալ է գինն Գ-շահի, քվին Ռ-ճՁԷ-ին (1738), սեպտեմբ(ե)տրի ԺԸ-ին:

Լուսապատճեն 3: Ներսէս Շնորհալու «Յիսուս Որդի» Վեներտիկի 1660 թ. հրատ. ԳԱԱ A-423 օրինակի էջ 331-ի հիշատակագրութիւնը:

Էջ 526, նույն՝ ոչ վարժ ձեռ.:

«Այս Յ[իսու]ս Որդին տիրացու **Մելքունին** է, որ առա **Վեթրցի** տ[է]ր **Մարկոսից**, քվին Ռ-ճՁԷ-ին (1738) սեպ.»:

¹⁵ Եթե գրիչը գրում է, որ գնել է «Յիսուս Որդի» գրքի մեկ օրինակ, բնական է ենթադրել, որ վաճառքում եղել են նույն գրքի մաս ա՛յլ օրինակներ:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ: ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԳԻ:

Ամստերդամ, 1660-1661, 614 էջ:

ՄՄ 127:

Ա

էջ 197, սև մեկան, ընթեռնելի ձեռն.:

«**Թաթուսի** որդի տիրացու **Սարգիսի** ի քրին այս է [---]¹⁶: Եղբայր **Պողոսին** ի քրին այս է [---]»:

Բ

էջ 604, շագանակագույն այլ ձեռագիր:

«**Յօհաննէս, Պետրոս, Յարթէն, Սաֆար, Բալաբէկ, Համբար, Մա[ր]տիրոս, Յօհանէս, Կարօ**»:

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆՅԻ: ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Ամստերդամ, 1666, 112 էջ:

ՄՄ 902:

Ա

Կազմի դարձերեսին, սև մեկան, կանոնավոր ձեռն.:

«Ի վայելումն Ս[ուր]բ **Կարապետին**, յի որ ծախէ կամ գողանայ, Գճ և ԺԸ հայրապետացն նզովեալ լինի և մեր մեղացն պարտա/կան լիցի. ամէն: Ի Տէր Յ[իսուս]ի Զ[ր]իստոս]]ի»:

ԱՍՏՈՒՄԾԱՇՈՒՆԶ:

Ամստերդամ, 1666, 1470 էջ:

ՄՄ 900:

Ա

էջ 4 չի., սև նոտրգիր, վարժ ձեռն.:

«Գրեցաւ սակաւ տառս ի վանսն **Տաթևու**, ձեռամբ **Սիմէոն** և եր

¹⁶ Թվերն անընթեռնելի են:

ք[ա]հ[անայ]ի, աղաչեմ յիշել ի Տ[է]ր, ի թուին հայոց հազար Դ և քսան ամին»¹⁷ (1671):

Բ

Էջ 103 (Ա էջակալության), վարը, նույն ձեռն.:

«Ձստացող Ա[ստուա]ծաշունչ ս[ուր]բ տառիս. **Սիմեոն** անարժան և եթ քահանայս, պաղատիմ արտասուօք յիշել առ Տ[է]ր և հայցել զթո- դու[թ]ի[ւն] քազում յանցանաց իմոց. թվ. Ռ-Ն քսան (1671):

Գ

Էջ 467 (Ա էջակալության), 103-րդ էջի ձեռն.:

«Ես՝ զնեղապարտ **Սիմեոն** տրուպ ք[ա]հ[անայ]ս աղաչեմ յիշել յա- ղօթս ձեր, և Ա[ստուա]ծ՝ զձեզ յիշէ իւրում զալստեանն. ամէն»:

Դ

Էջ 91 (Բ էջակալության), Սաղմոսաց գրքի վերջում, նույն ձեռն., Ա, Բ, Գ գրությունների հեղինակ Սիմեոնի հիշատակագրությունը:

«Շնորհօք ամենակալին Ա[ստուծո]յ՝ Հօր և զթութեամ]բ միածնի Որդոյ ն[ո]ր[ա] և նախախնամութեամ]բ ազատիչ Ս[ուր]բ Հոգւոյն, ես՝ ամենաթշուառ **Սիմեոն** անարժան և եթ ք[ա]հ[անայ]ս, որ եմ **Տաթևացի**, ստացայ զԱ[ստուա]ծաշունչ ս[ուր]բ տառս ի փրկութի[ւն] հոգւոյ իմոյ քազմամեղիս և ծնողաց իմոց, որ հանգուցեալ են առ Տ[է]ր, աղաչեմ զվա- յելոլոքդ թողութի[ւն] շնորհել և առ Տ[է]ր յիշել զսակաւ զծօղս իրական ձայնին արժանի առնել նուիրանական զյիշեալքս և զյիշողքդ. ամէն: Թուին Ռ-ՆԻ ամին (1671): Յունվար Ա»:

¹⁷ Ոսկանյան «Աստուածաշնչի» էջերին կատարած 1671 թվակիր այս գրու- թյունը փաստում է, որ տպագրությունից առնվազն 4-5 տարի անց հրատա- րակված գիրքն Ամստերդամից արդեն հասել և հանգրվանել էր Տաթևի վանքում:

Էջ 365 (Բ էջակալության), նույն ձեռն.:

«Աւգնականութեամբ Փրկչին և Տ[եառ]ն բոլորեցս Յ[իսուս]ի Ք[րիստոս]ի, որ է գլուխս ս[ուրբ] եկ[ե]ղ[ե]ցոյ, ես՝ քարմատար և եղկելի մեղօք զառածեալս **Միսէոն Տաքևացի**, ստացայ ի հալալ յընչից իմոց զԱ[ստուա]ծաշունչ գիրս յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողացն իմ, հօրն՝ **Մահդասի Ղուկասին** և մօրն՝ **Մարիամին** և եղբարցն՝ **Մանուէլին, Հայրապետին, Գրիգորին** և քերցն՝ **Եղիսաբեթին, Հռիփսիմին** և եղբօր որդոյն իմոյ երկամբք սնուցելոյ՝ **Գալուստ** դպրին. աղաչեմ յորժամ ընթեռնուք, լի սրտի և Ա[ստուա]ծ որորմի ասէք ինձ՝ բազմամեղիս և իմ՝ առ Ք[րիստոս]ս հանգուցեալ ծնողացն. ամէն: Հայր մեր»:

Չ

Էջ 568 (Բ էջակալության), նույն ձեռն.:

«Ո՛վ Ք[րիստոս]ս ասէր սիրելիք՝ հարք իմ և եղբարք, յորժամ ընթեռնուք զԱ[ստուա]ծաշունչ գիրս, արտասուօք պաղատիմ և աղաչեմ՝ զսակաւ ծրողս **Միսէոն** հանդերձ ծնողիս իմովք յաղօթս յիշել և առ մեզ առնել ողորմութիւն]: Ամէն: Հայր մեր: Ռ-Ճ քսան ամին» (1671):

Է

Էջ 718 (Բ էջակալության), Հովհաննու Ավետարանից հետո, նույն ձեռն.:

«Ի բոլին հայոց Ռ-ՃԻ ամին, յունչար ամսոյ ԻԱ: Ի կամս ողորմութեան բարերարին Ա[ստուծոյ]՝ Հօր և օծելոյ ն[ոյ]ր[իս] Յ[իսուս]ի բանին բարձրելոյ և կենդանարար Ս[ուրբ] Հոգոյն ես՝ ամենամուստ մոլորամիտ և չարայուշ և բոլորովիմ մեղսամակարթեալ անձին **Միսէոն** խաբերայի և ոչ արեղայի, զի անուամբ եմ միայն և ոչ իրին ճշմարտութեամբ, ստացայ զԱ[ստուա]ծաշունչ գիրս յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողացի իմոց՝ **Ղուկասին, Մարիամին** և եղբարցն՝ **Մանուէլին, Հայրապետին, Գրիգորին** և քուերցն՝ **Եղիսաբեթին, Հռիփսիմին** և ամ[ե]նայն] արեան մերձատրացն կենդան[եա]յ և ննջեց[ե]լոց: Վասնորոյ զվայելողքդ աղաչեմ թողութիւն շնորհել յանցան[ա]յց մերոց և առ Ք[րիստոս]ս յիշել հանդերձ ծնողիս իմովք, որք առ Ք[րիստոս]ս են հանգուց[եա]լ. ամէն: Հայր մեր»:

ՄԱՇՏՈՑ:

Ամստերդամ, 1667, 315 էջ:

ՄՄ 1162:

Ա

Վերջին՝ չհ. ազատ էջին, սև մեկան, կանոնավոր ձեռ.:

«Գլխովս մեղուցեալ եմ հպարտանալով, բարձրայօն լինելով, մարդոյ վ[երա]յ շարժեալով, հավան չկենալով և խոնարհ չպահելով, ս[ը]րութեան երկրպագելով, աչօքս արատ հայելով, արտասուք չթափելով, գիրք չհայելով, կնոջ անասնոց խառնակութի[ւն] տեսանելով ցանկանալով, ականջովս չարին ունկն դնելով, բաճպասանաց դատարկութե[ամ]ք դատողութե[ամ]ք, հին և նոր Կոտակարանաց ունկն չդնելով, չարին դնելով, հոռոտեալքս մեղաց հոտ ունելով... բերանօքս քաղցր կերակրի ուտելով, սուտ ասելով, գուր ասելով, հայեոյելով, ազահ ուտելով, բամբասելով, դատելով, դատարկ խօսելով, ազահ խմելով, շատ խօսելով, գիրք սղալ կարդալով, շաղբաղալով*, յիշունց և քուֆր ածելով, ծայրատել[ով], գրոց համ չառնելով, լեզուս սուտ երկասյրի առնելով, մարդոյ սիրտ խոցելով, տրջելով*»:

ԳԱԱ A-569:

Ա

էջ 50, շրջված գրութիւն, սև մեկան, անվարժ ձեռ.:

«Ի Ա[ստուծոյ] ծառայ **Կարապետից** հասցէ շատ կարօտիս բարեկանն իմ հայր տէր **Յօաննէսին**, իմ փեսայ **Գեորգին**, իմ քոյր **Սալօին**, տան մեծին»:

ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԸՍՏ ՀԱՅՈՑ

(հայ և լատին լեզ.):

Ամստերդամ, 1667, 72 էջ:

ՄՄ 1093:

Տխողոսաթերթին հաջորդող չհ. 1-ին ազատ էջին, սև մեկան, ըմբռնելի ձեռ.:

«Հաստատմբ զմինն յերից անձանց՝ զբանն Ա[ստուա]ծ ծնեալ ի
Հօրէ նախքան զյաւիտեան, ի ժամանակի իջեալ յարգանաւ Ա[ստուա]-
ծածնի Մարիամ կուսին, իննամսեայ ժուժկալեալ յարգանաւ այնմ կուսին
և եղև Ա[ստուա]ծն կ[ա]տ[ա]ր[ե]ալ, մարդ կ[ա]տ[ա]ր[ե]ալ հոգով և
մտօք և մարմնով մի անձ և մի դէմ, միատրեալ մի բնութիւն. Ա[ստուա]ծն
մարդացեալ առանց փոխոխման, առանց այլայլութե[ան], անստրմ յու-
թիւն և անապական ծնունդ, ո[ր]պ[ե]ս ոչ է սկիզբն Ա[ստուա]ծ, քէ նորա և
ոչ վախճան մարդկութե[ան] նորա, զի Յ[իսու]ս Ք[րիստո]ս Հրէկ և
ալսօր նոյն և յաւիտեան»:

Եղձ Վ-30:

Էջ 3 չհ., սև մելան, մանր ձեռ.: Տե՛ս լուսապատճեն 4:

«Յիշեցէք ի մարբափայլ յ[ա]ղ[օ]թս ձեր զլի մեղօք զանարժան
Գալուստ վ[ա]րդ[ա]յ[ե]տն, ո՛վ հայեցող այսմ տեսրիս, ողորմի ասես,
որ և Ա[ստուա]ծ քեզ ողորմի աստ մարմնով, հանդերձե[ա]լն՝ հոգով.
ասէն: Թվ[ի]ն Ռ-ԸԽԶ» (1697):

Ա՞՞ գեղք Աճաշունչք և օգտակարք :
 'Ի վարդապետութիւն են . և յանդիման
 նութիւն . և յուղղութիւն . 'ի խրատ
 արդարութե : զի կատարեալ իցի
 մարդն Ա. յ : յամ գործս
 բարութե հաստա
 տեալ :

2. Տիմոթէայ. 3. 16

Յիշեմք ի խորս փայլ շողն Յեղ զի մեղ
 օ՞՞ հանաքման փայտաստ վարդարմով
 կաշեկոյտը այսմ անարժան ուղարմ
 ասեա որ կամք սեղ ու
 որմն ասոյ կարմ
 ու հանաքման
 հոգիմ ասե
 բնի մեղ
 Բն

Ի մի 4 շերցեր զգլուխ յիշատակ

Լուսապատճեն 4: «Վարդապետութիւն Քրիստոնէական ըստ Հայոց» (Ամստեր-
 դան, 1667) գրքի ԵՊՀ Վ-30 օրինակի չի. 3-րդ էջի ձեռագիր հիշատակագրութիւնը:

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ:

Ամստերդամ, 1668, 934 էջ:

ՄՄ 961:

Վերջին չհ. ազատ էջին սև մեկան, ընթեռնելի ձեռ.:

«Թիվն 1760 յունիսի 2 ումն, իբր տասն և մին ատուր ժամուն արե-
գակն իստարեցաւ իբրև ամենակարողն յամ[ենայն] չարեաց և փոր-
ձանաց և յամ[ենայն] պատուհասից, զոր զոյ է ի վերայ մեր վ[ա]սն
մեղաց մերոց փրկեալ ազատեցէ. ամէն: Իբր տրուպ չնչին ծ[ա]ռ[ա]
Քասպար պղբէ*»:

ՇԱՐԱԿՆՈՑ:

Ամստերդամ, 1669-1680-ական (°) քք., 464 էջ:

Ազգ. գրադ. 1552:

Ա

էջ 314, կապույտ քանաք, կանոնավոր ձեռ.:

«Այս Շարականը կը պատկանի տէր **Ըստեփան** ք[ա]հ[ա]նայ տէր
Օհանէսին»:

Բ

Վերջին՝ 464-րդ էջին հաջորդող ազատ թերթի վրա մի
քանի գրություններ կան, սև մեկան, անվարժ ձեռ.:

«Ի նշխատ Ա[ստուծո]յ ծառայ տիրացու **Բաղդնից** հասցէ շատ
բարիս ին աչաց, լաւ տիրացու **Ավետին, Գեարքին, Փանոսին, Մանու-
կին, Մարգիսին**»:

Գ

Նույն՝ էջ 464-ի ձեռ.:

«Ի նշխատ Ա[ստուծո]յ ծառայ տիրացու **Ավետին** տիրացու **Փանո-
սից Ներսէսին, Պօղոսին**»:

լիապետ ի պետս հայոց եկեղեցականաց, պաշտոնից, տօնախիրաց, և որք ի սմայ սաղմոսք և աղօթս նուիրէք, յիշեսջիք լի սրտիս **Ջողայեցի Միրզայ Վելինց** ազնիւ պ[ա]ր[ոն] **Ճատուրն** և իւր որդին [---] պրն **Յակոբջայն**: Նայ և **Էրզրու[մ]եցի** բարեպաշտ պրն **Կիրեղն** և հանգուցեալն ի Ք[րիստո]ս հայրն իւր խօջ[ա] **Յոհանէսն**, նայ և եղբայրն **Շահոզն**, որք կան նրնջեալ ի Ք[րիստո]ս խաղաղութ[ամ]ք, գոր **Տ[է]ր Ք[րիստո]ս** միշտ ողորմեսցի. ևս սոյց ոյց* ամ[ենայն] արեան մերձաւորսն ի **Տ[է]ր յիշեալ** [---]:

ԹՎին յահոց* ՌՃԼԳ. (1684) հասցէ **Համարդամ** [---]:»

Բ

Ա հիշատակագրութեան հակառակ երեսին, նույն ձեռ.:

«Ես խընդրեմ յիշեսջիք **Թիպղիզեցի*** գառաֆ պրն **Ամիրի** որդի պրն **Առաքեալն** և զիւր արեալն մերձաւորսն, յամ[ենայն] յիշողք սոցին յիշեալ լիջիք առաջի անմահ գառի Ա[ստուծո]յ անգրաւ յախտեալս. ամէն: Ա[ստուա]ծ ողորմեսցի բարի յիշատակ դնօղաց միշտ. ամէն»:

ՊԱՐԶԱՏՕՍՄԱՐ:

Մարտի, 1673, 80 էջ:

Ազգ. գրադ. 228:

Էջ չի. 67, սև մելան, պարզ ձեռ.:

«ԹՎ[ին] ՌՃԽԴ (1675) ի յունվարի ԻԷ արըն կիրակի. նստաւ ղախտ սուլթան **Մուստաֆայն**»¹⁹:

¹⁹ Տարեթիվն անշուշտ պետք է լինի ՌՃԽԴ (=1695) Մուստաֆա Բ, օսմանյան սուլթան 1695-1703 թթ.:

ՊՕՂՕՍ ՓԻՐՈՍԱԼԻ, ՅԱՂԱԳՍ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒՏԱՑՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆԻ: Հտ. 1 և 2:

Հոռմ, 1674, 210 էջ:

ԳԱԱ Հովհ. 3216:

Ա

Կազմի վրա, սև մելան, կանոնավոր ձեռ.

«Յ[իսուս]ի Ք[րիստոս]ի ծառայ **Գրիգոր** վ[[ա]րդ[[ա]յ]վ[[ե]տ. յորմէ սիրով)»:

Բ

Էջ վերջին, կազմի դարձերեսին, սև խոշոր և անկանոն ձեռ.:

«Թվ[[ին] ՌՆԼԳ-ումն (1685) մարտին ԻԲ օրն էս՝ **Քանաքեոցի** քալանդ **Ուզեցի Կարապետի** որդի **Մղոսեի Սարգիսի** որդի **Կարապետ**, էս որ էս քարոզ այն [---] առայ **Գաստակեցի** տիրացի* [---], օվ որ կարդայն ողորմեայն. ամեն: Հա[[յ]ր մեր, որ երկինաս»:

ԱՐՀԵՍՏ ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ:

Մարտե, 1675, 151 փոքրադիր էջ:

ՍՍ 2066:

Էջ 149, սև մելան, նոտրգիր:

«Յիշ[[ա]տ[[ա]յ]կ է գիրքքս **Տեցի Գաբրիել** վ[[ա]րդապետին և ծնօղացն **Աղամին, Գարիսին**, եղբօրն **Էհոփարին**: Աղաչեմք հանդիպողացդ յիշեսցիք զհող և զմոխիր ոտից մերոց և ասասցիք Ա[ստուա]ծ ողորմի հոգոց մոցին և դուք օրհնեալ լինիք յԱ[ստուծո]յ: Թվ[[ին] ՌՆՀ մեկ (1722): Ողջ լերուք ի Ք[րիստո]ս Յ[իսու]ս, կացեք բարով)»:

ՄԱՇՏՈՑ:

Մարտի, 1676, 308 էջ:

ՄՄ 2083:

Էջ 111-112-ի ներքևի վնասված մասը վերականգնվել է նոր բրթով, որի ազատ հատվածին գրված է սև մեկանով:

«Յիշատակ է տ[է]ր **Վարդանին**, տ[է]ր **Միսիթարին**, պ[ա]ր[ոն] **Ղաթին***»:

ՄՄ 1931:

Ա

Կազմի դարձերեսին, սև մեկան, անվարժ ձեռ., սխալաշատ գրություններ:

«**Վեկիսանն**, որ զարդար ցորեն տվեց [---]»:

Բ

Էջ 7, նույն ձեռ.:

«Անուն տիրացու **Սարթիս**, շատ բար»:

Գ

Էջ 8, նույն ձեռ, ուղղահայաց գրություն:

«Վարդապետ ծառայ **Կարապետ** զարդարեալին»:

Դ

Էջ 9, նույն ձեռ., ուղղահայաց գրություն:

«Գալղ տալ գօմէշ (°)»:

Ե

Էջ 16, վարը, նույն ձեռ.:

«Ճնու[ն]դ **Սանամին** քվին ՌՄ (1751):

Էջ 26, վարը, սև այլ ձևով:

«Ես՝ ձեր ամենեցուն խոն[ա]ր[ի] ծ[ա]ռ[ա]յ տիրացու **Յարութիւն** գրեցի թվ[ի]ն 1277-ին (1828) հոկ. 19»:

Է

Էջ 98, վարը, 26-րդ էջի ձևով:

«Մեր աչաց լռա տ[ե]ր **Գայուստ**, որ փոխեցաւ առ Ա[ստուա]ծ թվին Ռ-ՄՀԳ-ում»²⁰ (1824):

Ը

Էջ 102, վարը, մանր՝ այլ ձևով:

«Ես Ամենաշիրկիչի նշիրակ **Ղուկաս** յարեղայեւ, ես ի յատան (՞) նշիրակ թվին Ռ-ԲՆԺԲ (1763) յունիսի ԺԲ-ումն, ով որ խանդիպիք, մին քերան յիշէ, յիշէ[ա]լ լինիս դու առաջի Զ[ր]իստոյսի. ամէն»:

Թ

Էջ 159, վարը, այլ ընթեռնելի ձևով:

«Մեր աչաց լռա տ[ե]ր **Տօլսեւ**, որ փոխեցաւ առ Ա[ստուա]ծ թվին Ռ-ՄՀԳ-ում» (1825):

**ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ: ԳԻՐՔ ՈՐ Ի ՄՆԱՅՈՐԳԱՅՆ ՅԻՍՈՒՍ
ՈՐԳԻՈՅ ԳՐՈՅՆ:**

Կ. Պոլիս, 1677, 96 էջ:

ՄՄ 2119:

Ա

Էջ ԺԸ, մոխրագույն վարժ ձևով:

«Ձեռամբն **Յարութիւն** դարին գրեցաւ գիրս»:

²⁰ Նույն գրութիւնը կրկնվում է նաև էջք 115, 117, 156 և այլն:

Բ

Էջ Ը (Բ էջակալության), նույն ձեռն:

«Հաստ ու բարակն է մեկ գին՝ // Վայ կայ բարակ մանողին»:

Գ

Էջ Թ (Բ էջակալության), նույն ձեռագիրը:

«1194, օգնեյ ինձ»:

ԱՒԵՏԱՐԱՆ:

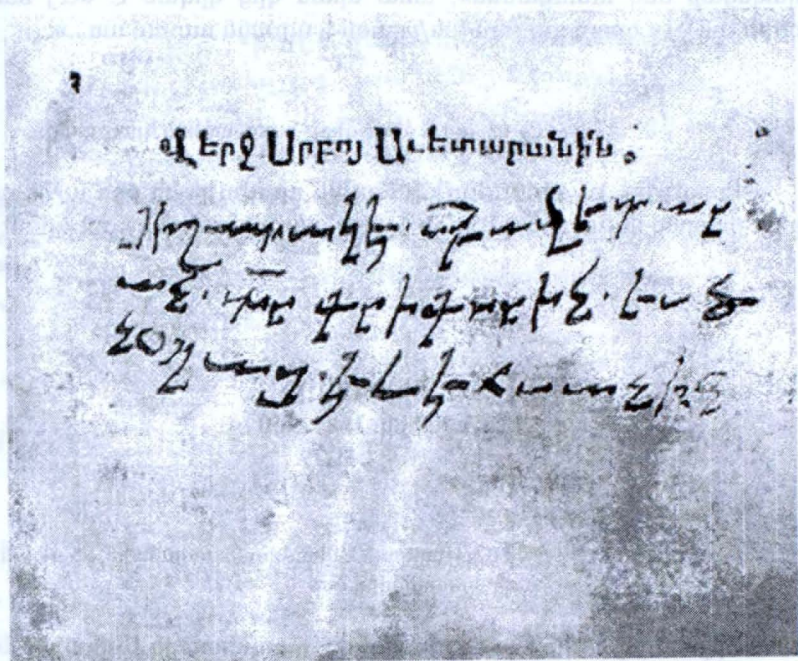
Վենետիկ, 1680, 548 էջ:

ԳԱԱ A-725:

Էջ 517, էջի ներքևի մասում, սև անկանոն ձեռն.: Տե՛ս լուսապատճեն 5:

«Յիշատակ է Ս[ուրբ] Ավետարան տ[ե]ր **Գրիգորին** և ծնօղաց **Էլեբանին**»:

Լուսապատճեն 5: Վենետիկի 1680 թ. Ավետարանի ԳԱԱ A-725 օրինակի էջ 517-ի գրությունը:

**ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ: ՀԱՅԵԼԻ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ:**

Վենետիկ, 1680, 208 փոքրադիր էջ:
ԳԱԱ A-577:

Ա

Էջ 28, ուղղահայաց դիրքով, սև փոքր ձեռ.: Տե՛ս
լուսապատճեն 6:

Գրքի այն պարբերությանը կից, ուր գրված է՝ «...զգուշ լերուք յայն-
ցանէ, ով հռոմայեցիք, որք զայլ իմն հաւատ բաց յայնմանէ, գոր մեք

քարոզեցաք ձեզ ուսուցանեն», ահա սրան կից գրված է. «Այ հայելի ստուքե[ան], էս գրում աս չում խե/ւղածն և արունն ուտում աս...»:

Բ

Էջ 62, նույն ձեռագիրը՝ ուղղահայաց գրությամբ:

«Քօռցել իր, էս գրում ժ[ա]մ[անա]կն որ կ[ա]րդիր քօռ աչ/դ բ[ա]-
նիր որ յինքրնց վկ[ա]յում, քէ հոգի ճշմ[ա]րտութի[ւ]ն որ ի հօրէ ելանէ...»:

ԱՒԵՏԱՐԱՆ:

Վեներիկ, 1685, 450 էջ:

ԵՊՀ Ա-79:

Ա

Էջ 202, Մարկոսի Ավետարանի ավարտին, սև մեկան,
մանր կանոնավոր ձեռ.:

«Յիշատակ է ս[ուր]բ Աւետարանս **Արտամետացի Սահակին** և իր կողակից **Մարթային** և ըզհանգուցեալ դուստր **Փերուզին** և այլ իւր նըն-
ջեցելոյց հոգուն, եղաւ այս ս[ուր]բ Աւետարանս **Այնկուսներաց** ս[ուր]բ
Ա[ստուա]ծածին յիշատակ: Ո՛վ ա[ստուա]ծայսէր քահանայք, յորժամ
ընդենու՛կ կամ հարևանցի ըզտեսանէք, ասացէք Ք[րիստո]ս Ա[ստուա]ծ,
որ ի անճառելի շնորհին լուսատրել [---] հաւասար **Արտամետացի
Սահակին**. ամէն»:

Բ

Վերջին չհ. ազատ էջին, նույն ձեռագիրը:

«Յիշ[ա]տ[ա]կ է ս[ուր]բ Աւետարանս **Արտամեացի Սահակին**, որ էտ իր վաստակօք, ետ ի դուռն **Յայնկոյսներաց** տ[ի]ր[ա]մ[ա]յր Մ[ուր]բ Ա[ստուա]ծածնին անջինջ յիշ[ա]տ[ա]կ:

Արդ՝ ո՛վ լոյսերամ դասք քահանայից և խումբք սարկ[աւա]զ[ա]ց, ի վայելելն ձեր գայս ծաղկափթիք բուրաստանս յիշ[ե]ց[ե]ք ի մաք[ու]ր մա/ւթանս ձեր բարեմիտ և ա[ստուա]ծասէր **Սահակին**, կ[ն]ղ[ա]կից **Մարթային** և դուստր **Փերուզային** և ամ[ենայն] արեանկցացն յիշեցէք և Ա[ստուա]ծ ողորմի ասացէք և ս[ն]ց[ա] յիշ[ո]ղ[ա]ցն Տ[է]ր ողորմեսցի իւր միասնգամ գալստեանն և յաւուրն ահեղին. ամէն»:

ՄՄ 931:

Ա

Էջ 121 չհ., սև մեկան, ընթեռնելի ձեռ.:

«Յիշատակ է ս[ուր]բ Աւետարանս պարոն **Մուգելին** և իւր կենակից **Հոփսիսին** և իւրեանց ծնողացն և իւրեանց որդուն **Եղիազարին** և ամ[ենայն] արեան աշու մերձաւորաց նորին հանգուցելոց ի Ք[րիստո]ս. որ վերստին գնեցի ի հալալ ընչիցն իմոց և տուի **Էրևանու Շենգաւիթ գաղմ**, գոր Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ ի փառս իւրում համարեսցէ և յիշ[ա]տ[ա]կն օրհնութեամբ եղիցի և իւր օրհնեալ տեսութե[ա]ն երանաշէտ ձայնին արժանիս արասցէ, որ արդարոցսն ասէ, թէ՛ «եկայք օրհնեալք հօր իմոյ» և այլն»:

Ի ՌՄԿԶ-ին (1817) և ի ամսե[ա]յնն մայիսին, որ էտ յիշատակ ս[ուր]բ Աւետարանս տ[է]ր **Ռսկան** քահանային»:

Բ

Էջ 202-203 չհ., սև խոշոր այլ ձեռ.:

«Ես՝ **Յովհաննէս** անարժան քահանայս **Սահակեան Ծաղիկեանց**, ծնւած եմ **Կառնի** նահակի* (նահանգի) **Գիկտամու** գեղջ. ձեռնադրեցայ ք[ա]հ[ա]ն[ա]յն[ա]յ **Ներքի Շենգաւիթ** գիւղի համար: Յիշէք ողորմի անարժանիս և որ յիշիք, յիշեալ լիջիք անմահ գառին Աստուծոյ. ամէն:

Գրեցի 1910 ամի 5-ն դեկտեմբեր:

Ես՝ **Յովհաննէս** քահանայս ծնւա՛ծ ըմ 1862 թի մայիս ամսու 5-ին: **Յուստիան Թաղէոսեանի** հետ ձեռնադրւեցայ քահանայ 1908 թվի մայիս ամսու 19-ին Ս.Էջմիածին Ս. Հայկանէ վանքում, ձեռամբ **Մեսրոպ** արք. եպիսկոպոսի, վկայաբանու[թեամ]բ **Սահակ** վարդապետ Ա[ստուա]-ծատուրե[անի]»²¹:

ՍՄ 960:

Ա

Կազմին հաջորդող չի. ազատ էջին (պահպանակին), սև մելան, կանոնավոր ձեռ.:

«Յիշատակ է ս[ուր]բ Ավետարանս տ[ե]ր **Ղազար** բշխանային, հայր **Վիրապին**, մայր **Եթարին**, կողակից **Եղսումի** որդի **Ղահրամանին**, **Քալաշին**, դուստր **Եթարին**, **Սալաբինին**. թվին ՌՄԽ-ին (1791) մարշի Գ-ին գրւեցաւ ի գողն **Բլուր**: Թվին ՌՄԻԸ-ին (1779) **Էլիչի** պարոն տարաւ քաղաքն»:

Բ

Կազմին հաջորդող չի. ազատ էջին, վարը, այլ ձեռ.:

«Թվի ՌՄԿԳ (1815) ես՝ տ[ե]ր **Գրիգորս** ձեռնադրեցայ, գոր և Տ[ե]ր Ա[ստուա]ծ վայելումն տացէ»:

Գ

Էջ 1, խոշոր տատերով:

«Յ[խաւս]ի Զ[րիստոս]ի ծ[ա]ռ[ա]յ տ[ե]ր **Արուսին**»:

²¹ Երևանի վարչական տարածքի մեջ մտնող՝ նախկինում գյուղ համարվող Ներքին Շենգավիթում եկեղեցի չի պահպանվել, բայց ՍՄ 931 օրինակի Ա և Բ հիշատակագրությունները ցույց են տալիս, որ նախախորհրդային շրջանում այնուամենայնիվ այստեղ եկեղեցի կամ գոնե մատուռ է եղել, գյուղի համար քահանա է ձեռնադրվել, այդ գյուղի եկեղեցուն և քահանային 1817 թվականին Ավետարան է նվիրաբերվել, որը պահպանվել է այնտեղ և գրեթե մեկ դար անց՝ 1910թ. նոր քահանան նույն գրքի էջերին իր կողմից գրություն է հավելել և այլն: Այս փաստը հետաքրքրական կարող է լինել Ներքին Շենգավիթի պատմությանը հետաքրքրվողների համար:

Դ

Էջ չհ. 121, Մատթեոսի Ավետարանից հետո ազատ էջին, սև մեկան, այլ ձեռն:

«Թուին ՌՄԿԴ-ին (1815) առնրաւ ս[ուր]ք Ավետարանս. յիշատակ է **Սանտիսի** հոգոյն և իւր Դ որդոյն, և որ այս Աւետարանս կարդայ՝ ասի Արծ* (Աստըուած) ողորմի. Ա[ստուա]ծ իւր ողորմի: Ես՝ **Յօհաննէս** վկայ իմ ձեռօք գրեցի»: Ապա նույն ձեռագրով ոտանավոր՝

Ե

Էջ չհ. 121, նույն ձեռն:

Հողս դարձայ յարգ[ա]նդն հողոյ,
Դարձ[ա]յ ի ծոց մօրս իմոյ,
Յարգանդ մօրս պ[ա]հիմ յետոյ,
Հողոյ իմոյ յետոյ յոյս գոյ»:

Զ

Գրիչը ձեռագրով Ավետարանի գլուխների համառոտ վերնագրեր է դրել:

«Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ասէ», «Վասն մատնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», «Վասն խաչելութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» և այլն:

Ազգ. գրադ 615:

Ա

Կազմին հաջորդող ազատ չհ. 1 էջին, սև մեկան, փոքր նոտրգիր:

«Յիշատակ է ս[ուր]ք Աւետարանս **Խէրիքնագին**, իւր կողակ[ի]ց **Վարդանին**, որդւն **Հակօին**, **Ապանին**, **Խլօին**, **Մրասին**. Ա[ստուա]ծ լուսաշորհայ* զ[ի]ւր հոգին. ամէն:

Դարձեալ Ա[ստուա]ծ ողորմի ասացէք **Խէրիքնագին**, ի[ւ]ր կ[ո]ղակ[ի]ց **Վարդանին**. ամ[է]ն. որ ստացաւ իւր հալով արդեանց և արդար

վաստակոց իւրոց ի քվին հաւոց* Ռ-ՃՀԶ-ին (1727) ապրելին ժամո[ւ]ն Ը-ին:

Գրեցաւ ձեռամբ սուտանուն տ[է]ր **Մելքետտին**, Ա[ստուա]ծ լ[ու]-ս[աւոր]է գ[ի]ւր հոգին. ամէն»:

Բ

Կազմին հաջորդող ազատ չհ. 2 էջին, սև մեկան, խոշոր ձեռագիր: Տե՛ս լուսապատճեն 7:

«Դարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք և Ա[ստուա]ծ ողորմի ասացէք **Խերիքնագին**, իւր ծնօղացն՝ հօր **Մխիթարին** և իւր ծնօղ մօրն Մարգարին և միւս մօրն՝ **Հրեղինին**. ողորմեա՛ Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ և մեղաց թողութի[ւն] շնորհեալ, զի ստացաւ զայս ս[ուր]բ և փրկագործ Աւետարանս:

Դարձե[ա]լ Ա[ստուա]ծ ողորմի այս պարոն **Վարդան**, ի միտքերեալ յիշեաց զառաքելու հրամանն, որ կու զանազանէ զառակ սիռնեան, որ մասնակից եղև այս ս[ուր]բ Աւետարանիս վասն իւր կողակցուն յիշատակ, Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ ողորմեա՛ և քաղցր աչօք հայեաց և փրկեա՛ ի դժոխոց [---] (մի քանի բառ կտրված է)»:

Գ

Վերջին չհ. էջ 433, շագանակագույն մեկան, լավ ընթեռնելի ձեռ.: Տե՛ս լուսապատճեն 8:

«Յիշատակ է ս[ուր]բ Աւետարանս **Վանքեցի Պողոսին**, **Մարքարիտին**, **Աղամին**, **Միրզին** և այլ իւր ննջեցելոցն* Ա[ստուա]ծ ողորմի, տւիւն **Հալիձորա** եկեղեցին, Ա[ստուա]ծ իւրեաց հոգին լուսաշրէ, արդարոց դասն դասեսցէ. ես՝ անարժան տ[է]ր **Նազարէթս** գրեցի, որ է իմ հայրս **Մելիք Պալասան**, մայրս էր **Մինան**. ով որ կարդա[յ] մէկ բերան ողորմի ասէ, ով որ ողորմի ասէ՝ Ա[ստուա]ծ զինքն օրհնէ: Գրեցաւ ապր/ելի Ի, քվ. Ռ-ՃԿԹ (1720) քիւիւն»:

Լուսապատճեն 7: 1685 թ. Վենետիկի «Աւետարանի» Ազգ. գրադ. 615 օրինակի չի. 2 էջի ձեռագիր հիշատակագրությունը:

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԾԱՂԻԿ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆՑ:

Վենետիկ, 1685, 237 էջ:

ՄՄ 786:

Ա

Պահպանակին, սև մելան. ընթեռնելի ձեռ.:

«Թվ[ի]ն Ռ-ՆՀԶ-ին (1727) դեկտ[ե]մբ[ե]րի ամս[ոյ] այս դառնալցեալ ժամանակիս եկաւ թաթարն բազում չարիս գործեաց մեր յերկրիս, հալիքօքն* կտեց (կտրեց^օ): Սապապ նայ Գ-Ն ղ[ու]ռ[ու]շ ջառիմայ տվինք, շատ էլ չարիք գործեաց»:

Բ

Նույն էջին, նույն ձեռ.:

«Սեփանի ծնունդն թվին Ռ-ՆՀԷ-ին (1725), հոկտեմբերի ԻԸ օրն»:

Գ

Նույն ձեռ. դիմացի չի. էջին:

«Թվին Ռ-ՆՀԳ-ին (1724) օսմանլուն **յերեւան** առաւ: Թվ[ի]ն Ռ-Ն[--] շահ **Թամազն** եկաւ **յերեւանայ**, շատ օսմանլու ջարդեց, **Գառնու** գետի վերէն ԺԲ օր արքատու²² հանդին նստեց, գնաց իր էլօվն ջրէնդի* հացն կողօպտեց, շատ չարիք գործեց, եկաւ գնաց ապր/ձի ԺԲ օրն»:

Դ

Չի. 3-րդ էջին, նույն ձեռ.:

«Թվին Ռ-ՆԶ-ին (1731) **Թամազ** խանն **Քաղդատու** վերայ գնաց, առաւ **Քաղդատ**, շատ յերկիր աւերեց, դէռ կու կռի (կռուի^օ):

Թվ[ի]ն Ռ-ՆՁԳ-ին (1735) անիծեալ և չար ժանկ **Թամազ** խան եկաւ **յերեւանայ** վերայ, շատ չարիք գործեց, ամէն ինչ կեր կողոպտեց [--]»:

²² Գուցե մանրատեղանո՞ւն է՝ Արքատու հանդ:

Կրազնի ներքին կողմին, սև մելան, ընթեռնելի ձեռ.:

«Ես՝ տ[է]ր (անունը միտումնավոր ջնջված է), առի էս սուրբ գիրս թվ[իմ] Ռ-ՆՀԳ-ին (1724), դեկտեմբերի Ժ օրն գրեցաւ:

Ռ-ՆՉԴ-ին (1735) շահ **Թամազն** յայատու* վերէն հարյուր հազար սոմանլու ջարթեց, էլաւ գնաց **Հնոստան**, առաւ էկաւ **Տաղըստան**, դեռ կու կրի (կռուի^օ):»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ:

ՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱԿՄՈՍԱՅՆ ԴԱԹԻ:

Վենետիկ, 1687, 840 էջ:

ՍՄ 1589:

Ա

Էջ 4, սև մելան, խոշոր ձեռ.:

«Էդիլխանի որդի Գրիգորին»:

Բ

Էջ 4, առաջին սյունակում, սև մելան, դժվարընթեռնելի փոքր ձեռ.:

«Գրեցաւ/ ձեռամբըն **Գևորքին**, որ է որդի տ[է]ր **Ագարիային**, որ է ծ[ա]ռ[ա]յ գայս ընթերցողին»:

Գ

Էջ 4, երկրորդ սյունակում, մույն ձեռ.:

«Ի ծրնունդն **Ստեփանոսին**, որ է որդի **Գրիգորին**, Ռ-ՆԴ(°)Գ (1744°) թվին և յունիսի Ժ և մէկին ատուրն հոգեգալուստ Բ շաբաթին, ի ժամանակըս խյրապետին **Էջմիածնայ** ս[ուր]բ Աթոռին սրբազան **Պապար** կաթողիկոսի: Ի թագաւ/օրութեան **Վէլինամադին**, որ մահ արավ յերկիրըս մինչև Գ տարին, Ա[ստուա]ծ յերկ[ա]ր կեանըս պարբւտ **Վէլինամադին** [---] նորածին մանգանն **Ըստեփանոսին**. ամէն»:

Էջ 7, Առաջարանից հետո, սև մեկան, մանր նոտրգիր:

«**Էսագուպեցի Էդիլխանի** որդի **Գրիգորը** և **Ռվանեսը** տնով էկինք **Հաշտարխան** 1753²³ մայիսի 25-ունն ի քաջավորութեան **Էդիսաբեդին Պետրոյի**²⁴, այլ քվին 1754 **Քարիզումն** ծնաւ/ **Քավլը Պետր Պետրչին**²⁵, տ[է]ր Ա[ստուա]ծն յերկար կենաք և խաղաղութեամբ պահեսցէ. ամէն:

Հայրապետութիւն **Աղէքսանդր** կաթողիկոսին Տ[է]ր Ա[ստուա]ծն ս[ուր]բ Աթոռին հաստատ կենաք պահեսցէ. ամէն»:

Ե

Էջ 7, նույն ձեռ., բայց մի փոքր ավելի խոշոր և քավ:

«Թվին 1755 յունվարի 14-ունն, շրն ուրբաթ եղեր, որ է ծնունդն **Գրիգորի** որդի **Մանուչակին**, որ էր գրոց ուղիղայ (°) Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ բարի յիշատակ արասցէ ուղոր զաղսամով* լցի նորածին մանուկն. ամէն»²⁶:

Զ

Էջ 185, ազատ երեսին, խոշոր տառերով:

«**Էսաքուպեցի Էդիլխանի** որդի **Գրիգորին** է, քվին Ռ-ճ-ձ-Թ (1730) դեքտեմբերի մեկին. ամէն»:

Է

Ապա շարունակվում է փոքր տառերով:

«Օվ պարուն **Օվանես**, Տեր Ա[ստուա]ծ քեզ էլ աշկի շնօր[հ]ք և իմաստօթ/ն տացէ. ամէն»:

²³ Դ և Ե հիշատակագրություններում թվականները գրված են արաբատառ:

²⁴ Խոսքն անշուշտ Ելիզավետա կայսրուհու մասին է՝ 1709-1741-1761:

²⁵ Պավել Առաջին Պետրովիչ (1754-1801), Ռուսաստանի կայսր 1796 թ.-ից:

²⁶ Ամբողջ ընտանիքի պատմությունն է գրի առնված՝ հիշատակելով հորը, որդիներին, արտագաղթը Աստրախան, Օվանեսի առաջադիմելը պաշտոնում (պարոն Օվանես) և այլն: Գրիչը Էդիլխանի Գրիգոր և Օվանես որդիներից Գրիգորն է:

Ա

Էջ 93, սև մեկան, ընթեռնելի ձև.:

«Յարգոյ պատիւ սրբաւորոն տ[է]ր Մըկրտիչ Հայրապետեան»:

Բ

Էջ 495, սև մանր ձև.:

«Ա[ստուա]ծ յաիտեմական քարերար և ամենաՊալ, ըստեղծիչ լուսոյ և օրհնիչ գիշերոյ կեանքիս և մահու և յուսայկունողաց (°) երկայնամտութե[ան], տարաւորուելոց, որ ամենաբուստ իմաստութե[ամ]ք քո դարձուցանես հայ* զստուերս մահու անուազ (°) ծագումն և անմուտ արեգակն, քանզի ոչ զօրէ ծածկել զփառս տ[է]րութեան քո խաւար գիշերոյ, որում կրկին ծունտրն երկիրպագութի[ւն] ամ[ենայն] եղելոց՝ ենկնայորաց և երկրաւորաց, սնթորայմետականաց*, որ լսես զհեծութի[ւն] կապելոց և հայիս յաղօթս խոնար[ի]ացն և ընդունիս զխնդրուածս նոցայ, Ա[ստուա]ծ իմ և քագաւոր* իմ, կեանք իմ և ապաւե՛ն իմ, լուս իմ և վստաւորութիւն իմ Յիսուս Քրիստոս՝ Ա[ստուա]ծդ ամ[ենայն]ի, սուրբդ հանգուցեալ ի հոգիս սրբոց, մխիթարութիւն վշտաց և քաւարան մեղուցելոց, որ զիտես զամենայն յառաջ քանս լինել նոցայ: Առաքեալ զպահպանողակ զօրութեան աջոյ քո, փրկեալ զիս ի յերկիրդ գիշերոյ և ի դիւ չարէ, ո[ր]յալ[ես] զի յիշատակ ստկալի և ս[ուր]ք անուանդ միշտ համբերեալ շրթամ[ք]ք հոգուս յղծութիւն կեցից պահպանեալ ընդ ա[յ]նոսիկ, որք կարդան գբեզ ի բոլոր սրտէ և ի դրոշմէ խաչի քոյոյ նուն (նոյն°) շնորհով մեզ մկրտեցեր և ի փառապատկերի քո նկարեալ օրհնեցեր, այսու պարզևօք ա[ստուա]ծաւանօք ամանչեսցի սաստանայ, քակտեսցի մենքեմայնքն*, բարձին որոգա[յ]քքն [---] պակասեսցին զէնգս, արասցուք մերժեսցի մեզն, փարատեսցի խաւարն, մեկնեսցի մառախաղոն, բագուկ քո հովանասցէ և աջ քո կնքեսցէ: Վասն զի գրած և ողորմած ես և անուն քո գոչեցեալ է ի վերայ ծառա[յ]ից քոց, և քեզ ընդ չօր և ընդ Սրբոյ Հոգուդ վայել է փառք, իշխանութի[ւն] և պատիւ. այժմ և միշտ և յաիտեան յաիտենից»:

«Յիշատակ է լուսայեռոյի **Պետրոսն**, ուր կողայկից հանգուցեալ **Հերիքն**: Դարձեալ յիշեցէք **Համբարձին***, ուր կողայկից **Սառանն**, իւր որդիքն՝ **Մելիքն**, **Հօհալնէսն**]:

Դարձեալ յիշեցէք հանգուեալ եղբարն **Նավաշարդ**, իւր կողայկից **Մարիամն**, իւր որդին **Վարդանն**:

Դարձեալ յիշեցէք եղբարն **Ղուկասն**, իւր կողակիցն, իւր դուստրն որդի **Խանուան**, որ այս տուա իս, որ կոչի Սաղմոս մէկնիչս. յիմ հալալ վաստակիցն տշի ուրախութեամբ առայ վարձկոց հմար*, վարձքն Աստուած տայ: Օվ որ կարդայ, մին բերան յիշէ, ինքն յիշեալ լինի առաջի Զրիստոսի: Օվ որ այս գիրս աշրի կամ քանդէ, նգովեալ լինի առաջի Զրիստոսի, մասնակից Ողի* (Յուդայի) լինի: Թվ. ՌՄԿԶ-ումն (1817):

Ես՝ մեղադր զանարժան հող և մոխիր, խելքս կորաց մոլորաց, անուանս ք[ա]հանայի, գործքս՝ չարութեամբ, Տ[է]ր Աստուած:

Օվ որ կարդայ, մին բերան յիշէ, ինքն յիշեալ լիցի առաջի Զրիստոսի: Հա[յ]ր մեր, որ յերկինս. Ամէն»:

ՇԱՐԱԿՆՈՑ:

Ամստերդամ, 1692, 720 էջ:

ՄՄ 1981:

Ա

Էջ 1 չհ., սև մեկան, փոքր ձևը.:

«1844-ին ապրիլի 10-ին կազմըվեցաւ այս Շարականս վասն **Վարդան** մ[ա]խտ[ե]սի **Գէորգովին** ձեռօքն չարով վայելէ և ջերմեռանդ սրտիւ ընդունու Առուածուշենէ եղիցի ուրախութիւնն հատուցումն և սիրտին ուրախութիւնն գովասանացն եղիցի առօջուքիւն և կար քաշականացն* հատուցումն:

Շարական է Աստուծոյ գովասանութիւն, կարդացողներուն սրտին ուրախութիւն և մտիկ անօղներուն սիրելութիւն, միտերն

պահօղներուն բժ[շ]կութիւն, կատարեալ հաստացօղներուն անճանելի արգայութիւն խօստացաւ ա[ստուա]ծութիւնըն. ամէն»:

Բ

Վերջում՝ չհ. 3 էջ, սև մելան, մեկ ուրիշ՝ ոչ կանոնավոր ձեռ.

«Մոցա առաջին ընծայումն էղավ 1874-ին յունիսի 28-ին, վար-
տիվորին բարկինանի* (բարեկենդանի՞-Ն.Պ.) շաբաւուն: Ու[ր]բաթը
հորսուկու (՞) տիմաց էղավ, մըկրտեցաւ վա[ր]տիվորին կիրակին, անունը
սորա **Հոհաննէս**»:

Գ

Վերջում՝ չհ. 6 էջ, էջ 3-ի նման ձեռ.:

«**Յակոբ Փուտէյոլ** օղտնունը ընծայունը էղավ աղչիկ, 1889 հոկ-
տեմբերի 15 կիրակի գիշեր, մկրտեցավ 19-ինի, անունն սորա **Վարսա-
նուշ**»:

Դ

Վերջում՝ կազմի դարձերեսին, սև մելան, այլ ձեռ.:

«Ի թիվ 1910-նին տիկտիմբիրի 24-կին **Յակոբ Փուտէյանի** մա-
մինգա վաղճանեճավ, 24-ին տիկ օրն ուրբատ գիշեր սահատը 17-նին,
շաբատ տըր թաղեճավ սահաթը 1-ին»:

ԵՐԵՄԻԱ ՄԵՂՐԵՑԻ: ԲԱՌԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ:

Լիվոռնո, 1698, 344 էջ:

ԳԱԱ Հովհ. 3222:

Ա

Կազմի դարձերեսին, սև մելան, փոքր ձեռ.:

«Թշկականն Ռ-ճԾ (1701) **Գանիէլ** հաբեղան գծել...» (շարունա-
կությունն անընթեռնելի է):

Վերջին կազմի դարձերեսին, սև մեղան, ընթեռնելի ձեռ., տողերի վերջին մասերը կտրելուց դուրս են մնացել: Տես լուսապատճեն 9:

«Ի քվին Ռ-ճՁ (1731) ես՝ տեր **Գանիել** վ[ա]րդ[ա]յ[ե]տ ք[ա]հ[ա]-
ն[ա]յ օրհնեցայ և գայս գիրքս առի ի մայրաքաղաքին **Քիզանդիոյ** ի
վայելումն ինձ և իմայնոց»:

Նույն էջին, նույն ձեռագրով: Ծայրակապ՝ «ԵՐԵՒԱ»:
Լուսապատճեն 9:

Երգս յաերժ[ա]կ[ա]ն երգեմք բն[ա]կ[ա]նս երիցո՞ մի[ա]կին
ի նմանս աննման ձևս անձնական և անկերպարան,
Բախճան ցանկալի գրքախսոն որ յաղենի տնկեցեր նախկին
անմահից տեղի, որք են ի մարմնի գործեօք հաճելի,
Են աղբիւրք ջրոց և գետք անդնդոց և գնացք առոց,
չորս անունք գետոց յայտնին ի գրոց ի գնացս երկրայնոց,
Իւիքս խնամեալ՝ տ[ե]րն, որ ստեղծել զմարդն, որ գլորեալ
ետ այնմ ափսոսել սրտի գոջացեալ աչօք արտասուել
Մօսես ի խօսեցեալ, Ահար[ո]ն ընդդել, Յեսու վիճակեալ
Մամուլ ուխտեալ, Դաւիթ զգջացեալ, Մողոմոն լացեալ,
Ա[ստուա]ծն ամենի անդանօր յայտնի արդար երևի,
օրինօք մըտի յաղթեաց իշխանի աշխարհակալի»:

Դ

Վերջին կազմի դարձերեսին, սև մեկան, նոտրգիր:

«Ս[ուրբ] Էջմիածն[ա]յ գիւղի անունն **Վարդգէս է, Վաղարշ Արշակունին** մեծացրել է և իւր անունն դրել: Ռ-ՃՁ (1731) մարտի Ը, **Մաղաքիայ վ[ա]րդ[ա]յպետ ար[ո]ն[ա]յկալ**»:

ԵՊՀ Ե-86:

Գրութիւն ուշ շրջանից, կազմի դարձերեսին, սև մեկան, կանոնավոր ձեռ.:

«**Մարի Ղազարեան**. վեց մանէք հասաւ **Մօսէս ա[Է]ր Պօղոսեանիս**»:

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ:

Ամստերդամ, 1698, 970 էջ:

ՄՄ 1827:

Ա

Տիտղ. դարձերեսին, սև մանր նոտրգիր:

«Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ, որ զամ[ենայն] արար զօրու[թեամ]բ քով և հաստատեցեր զտիեզերս և զարդարեցեր զարարածս և զբաժակս զայս հասարակաց, շնորհեալ միատորելոցս առ հասարակ հաղորդութե[ան], օրհնեալ զն[ա]ս[ա]յ օրհնութեամբ հոգևորականաւ, զի օրհնեալ է ամենապատիւ տէրութի[ւն]դ Հօր և Որդոյ և Հոգւոյ Սրբոյ, այժմ և միշտ և: Ս[ուրբ] իսաչիս աղաչ[եսցուք]: Բ[ա]խան[ա]յ պահ[ա]յկ[ան]»:

Բ

Վերջին պահպանակին, նույն ձեռ.:

«Ըջօրին անհուն հարիւր պրկեալ,
Տասն յոթիւեան ընդ նա կցեալ,
և զամս վեհին բարոք յօդեալ,
իմա՛ զհաշի կալիցս շինեալ»:

ՇԱՐԱԿՆՈՑ:

Ամստերդամ, 1698, 492 էջ:

Ազգ. գրադ. 1629:

Ա

Վերջին՝ էջ 492-ին հաջորդող չի. ազատ թերթերին գրիչը հավելել է սև մեկանով, կանոնավոր նոտագրով:

«Կանոն մարմնոյ և արեան Տ[եառ]ն մերոյ Յ[իսու]սի: Քաղեալ ի Շարակնոցէ աստի և յօրինեալ ըստ կարգի յամի Տ[եառ]ն 1786, ի հ ԲՍ (°):

Բ

Տեղ-տեղ գրիչով միջամտել է գրքի էջերին, օրինակ՝ էջ 265, առաջին սյունակի «Ծագումըն միածնի Որդոյ քո յերկնից անըսկիզբն անեղ» հատվածը սև մեկանով ջնջված է և դրա վերևի մասում գրված. «Ծագեցեալն ի քէն միածին Որդի քո, ո՛վ Հայր, անըսկիզն անեղ»:

ԺԱՄԱԳԻՐՔ:

Կ. Պոլիս, 1699, 608 էջ:

Ազգ. գրադ. 1893:

Ա

էջ 346, ուղղահայաց գրություն, սև մեկան, զարդատառերով:

«Ես՝ մեղաւոր եւ անարժան **Ահարօնի** որդի տիրացու **Կարապետս** զայս գիրըս գրեցի թվին ՌՄԼԹ (1790) յուլիսի ԻԸ»:

Բ

Գրքի պակասող 425-426 թերթը վերականգնված է արտագրությամբ, գիրքը նորոգողը էջ 425-ի առաջին սյունակի վերջում գրել է սև մեկանով, կանոնավոր նոտագրով:

«Ես՝ անարժան, անպիտան տ[ի]ր[ա]ցու **Ահարօնի** որդի **Կարապետս** զպակասս ծայնաբաղ Շարականին գրիմ և զքայքայեալն նորոգեցիմ թվ[ին] ՌՄԼԹ-ին (1790), յուլիսի ԻԸ-ին»:

Գ
Էջ նույն՝ 425, ավելի հին գրություն, սև մեկան:

«Աս գիրս տիրացու **Կարապետի է**»:

Դ
Էջ նույն՝ 425, վարը, էջ 346-ի նման զարդատառերով:

«Ես՝ մեղաւոր եւ անարժան տիրացու անպիտան **Կարապետ** այս գրեցի»:

ՇԱՐԱԿՆՈՑ:

Կ. Պոլիս, 1699, 528 էջ:

ՍՄ 1682:

Ա

Էջ 1, բաց մոխրագույն մեկան, անվարժ ձեռ.:

«1817.9.20: **Պետրոս** տ[է]ր **Սակեն Սասունով** պէն կէլտիւմ **Քիչնօվա**»:

Բ

Էջ 3, 1-ին էջի նման ձեռ.:

«Ես՝ **Պետրոս** տ[է]ր **Սակեանս**, ծնեալ եմ 1796 թուականի ամսեանն հօկ[տեմ]բ[եր]ի մէկին ի **Պախչիսառայ**»:

Գ

Էջ 82-83-ի միջև ավելացված է 4 բույք, որոնք պարունակում են շարականներ. սև մեկան, վարժ ձեռ.:

«Շարական նորագիտ Սրբոյն Գեորգայ գորավարին: Քաջամարտիկ ս[ուր]բ նահատակ, թագ պարծանաց մարտիրոսաց, գորեղ զինաոր անմահ արքային ս[ուր]բբղ Գեորգ, յաղթող գորապետ, բարեխաչ լեր առ Ք[րիստո]ս վասն անձանց մերոց»: Այս շարականի ծայրակապն է՝ «Քաջամարտիկ»:

«Շարական նորագիտ ս[ը]ք[ո]ց առաքելոցն Թաթևոսի, Բարդղիմոսի:

Անըսկիզբն Ա[ստուա]ծ, անճառելի լոյս համասփոռ, ծագեցեր ողորմութեամբ զլոյս աստուածային քոյ զիտուրե[ան]դ ի Հայաստան...»:

Գ

Վերջին կազմի դարձերեսին, 1-ին և 3-րդ էջերի նման ձեռ.:

«1834, **Պետրոս տ[է]ր Սահակեան**, 17 յուլիսի, **Քիչնով**»:

ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԱԳՕՆԱՅԻ, ԽՐԱՏԱԿԱՆՔ ԵՒ ՀՈԳԵՇԱԿՔ ՔԱՐՈՉՔ:

Վենետիկ, 1704, 272 էջ:

ԳԱԱ Հոպի. 3224:

Ա

Էջ 5, սև մեկան, ընթեռնելի ձեռ.:

«Ի վայելումն **Կարֆեցի* Պետրոս** վ[ա]րդ[ա]յ[ե]տիս: Յետ յանցման իմոյ յիշատակ լիցի Ս[ուր]բ **Էջմիածնայ**»:

Բ

Վերջին՝ 272-րդ էջին հաջորդող չի. ազատ էջին ու կազմի դարձերեսին, սև կանոնավոր ձեռ.:

«Փառք և պատիւ Ամենաս[ուր]բ և եռանձնեալ] և միասնական աստուածութեանն՝ Հօր ամենակարողի և Որդոյ ամենիմաստի և Ս[ուր]բ Հ[ո]գ[ո]յն մշտաձառ պարգևողի: Անցեալն ընդ ներկայս այժմ և յ[ա]լ[ի]տեանն և յապագայն անզրաւ յախտենի. ամէն:

Արդ, զի ես՝ տրու[ւ]մ ամենայն]ի և նուաստս յոչունց ս[ա]րկ[ա]ւագ **Ղազարս**, որ եմ տեղեալ **Ղրիմեցի** և ի ծնունդ **Կաֆայեցի**, տեսեալ զտփերս այս, որ է նորատիպ ք[ա]րդ[ո]զիք, զի յոյժ տենչմամբ ցանկացող եղէ և ստացայ զաս ինձ յ[ի]շ[ա]տակ ի վայելումն ամենատրու[ւ]մ անձին իմոյ: Ի թուականութեան]ս արամեան տոհմի Ռ երորդի Ճ երորդի Կ երորդի (1710) յամսեանն օգոստոսի ԲԺ երորդի: Յորում ամի չու

արարեալ չոգայ ի գիտաբարաբ **յԱստապատ** և ի **Նախավկայն** և անտուստ մինչև ի գաւառն **Գողթնեաց**, որ է յաթոռ սրբ[ա]զ[ա]յն Առ[ա]ք[ե]լոյն Թումայի, որ և անդր ի գաւառէ ն[ո]րին ստացայ զմատենանս զայս ի վաճառականէ²⁷ միոջէ, ի գիտէն **Տաստակեցայ***, որ և զտրիտուր հատուցման փոխարինին. տ[ե]րն համայնից աջողունն տացէ ի բարին. ամէն:

Օ՛ն, երես անկեալ աղերսանօք հայցեմ ի ձեցջ, ով ընթերցողք, որք պատահիք զայս Ա[ստուա]ծաշունչ մատենիս, ընթեոնով և կամ գաղափարելով ի ամանէ օգտիք, յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զվերոյ գրեալ անպիտան և թարմատար **Ղազար** և եք անուամբ ս[ա]րկ[ա]ւա[յ]զ միով հայր մեղայիս ի **Զ[րիստո]յս**: Որով և դուք կեցջջիք ի յոյսն բնալին յարագուարճ բերկրանօք ի միսանգամ զալստեանն, յորժամ զայցէ փառօք իւրով ընդ ամ[ենայն] հր[ե]շտ[ա]կ[ա]յն և սրբ[ո]ց, յորում կենդանի է և թ[ա]զ[ա]լ[ո]րէ ի միութիւն] հ[ո]գւ[ո]յն սրբոյ Ա[ստուա]ծ ի յամ[ենայն] յ[ա]լ[ի]տ[ե]անս յ[ա]լ[ի]տ[ե]անից. ամէն: Հայր մեր, որ յերկինս (դ)ես»:

ՄԱՇՏՈՑ:

Կ. Պոլիս, 1704, 642 էջ:

ԳԱԱ A-664:

Ա

Էջ 638-ին հաջորդող չի. ազատ էջին, գրքի տպագիր հիշատակարանից հետո, սև մելան, կանոնավոր ձեռ., որջ էջով մեկ: Տե՛ս լուսապատճեն 10:

«Յիշացողն ամ[ենայն]ի յիշացեք* ի **Զ[րիստո]յս** և Ա[ստուա]ծ ողորմի ասացեք բարեմիտ և ա[ստուա]ծ յայտը մահոբի **Մալխասին**, ծնո-

²⁷ Վաճառականներից գրքերը գնելու մասին այս և այլ փաստերը ցույց են տալիս, որ հնատիպ գրքերը առևտրի, շահութաբերության աղբյուր են եղել: Վաճառականներն են հիմնականում տնօրինել գրքերի խմբաքանակը, տարածել եվրոպայի և Ասիայի բնակավայրերում, բուն Հայաստանում, ընդ որում դա արել են տպագրությունից հետո շատ արագ գրքերը ցրելով աշխարհով մեկ և հասցնելով հայաշատ բոլոր ծագերը: Այդպիսով հնատիպ գրքերը հասնում էին գրքասեր, գրքի կարիքն ունեցող հոգևորական, գրագետ, ուսումնական լայն շերտերին:

դացն՝ հօրն **Հարութենին**, մօրն **Եղիսին**, կողակից **Ըռեհանին**, որդոյն **Մարութանին**, կ[ն]դ[ա]կից **Ալթունին**, եղբարց միոսի **Սահակին**, այլ ամ[ենայն] արու արեան մերձատրաց իւրոց կենդանեաց և հանգուցեւորցն. ամէն:

Դ[ա]րձ[եա]լ կրկին անգամ յիշացէք ի Ք[րիստո]ս և Ա[ստուա]ծ ողորմի ասէք բարեմիտ և ա[ստուած]ախտք մահոսի **Մալխասին** և կ[ն]դակից **Ըռեհանին**, զոր ըստացաւ ի խալալ հրնչոց և խալալ վաստակոց զայս Մաշտոցս, ետ վերստին նորոգել և կազմել յիշատակ իւր և ծնողաց, ի վայելումն տ[է]ր **Մարգարին** անջինջ յիշատակ:

Դ[ա]րձ[եա]լ ևս յիշացէք ի Ք[րիստո]ս և Ա[ստուա]ծ ողորմի ասէք **Թուրվանդին**, որ բազ[ու]մ աշխատ արար այս գրգիս, կազմեցաւ ձեռամբ սուտ անուն Բատնոցի (°) տ[է]ր **Սահակին**, թվին ՌՄՁ (1757) ամին»:

Հասցեով թիվ 17 Կոմիտասի 1704 քաղաքում Երևանի մարտի 17-ին 1977 թվականին հրատարակված է:

Յիշացողն անկ յիշացեք ի քն և
անձ ողորմի սասցեք. բարեմիտ և ան
այ սեր մահոսի մալխասին. ճնողացն
հորն հարու թէսին. մորն էղիսին. կողակ
ից ընէ հանին. որդոյն սարու խանին
կղակից նրին ալժոմանին. էղեացց մահոս
ի սահակին. կղից նրին սեյրանին. և
թոռանց. զողորսին և զէտորսին. և այլ
անձ արու արեան մէջձաւորաց իւրոց
կէնու անեաց և հանդուպելոցն ամէն
նէմձ կրկին անգամ. յիշացեք ի քն և ան
ողորմի ասեք բարեմիտ և անձսեր. մահ
ոսի մալխասին. և կղակից ընէ հանին
զսր ըստացաւ. իյաղալ հրնչեց և յալա
վաստակոց. զայս մաշտոցա. էտ վերըս
մտին նորոպել և կապել. յիշատակ իւր և
ճնողաց. ի վայելու մն ցր. մարգարին
անջին յիշատակ. որձ և ս յիշացեք
ի քն և անձ ողորմի ասեք. թուր զանուին
որ բանձ աշխատ արար այս գրեթե
կանգնոցաւ. ճէրանէ սուտ անուն բա
անոցի մի սահակին. թիսն ու մի անկ

Լուսապատճեն 10: Կ. Պոլսում 1704 թ. տպագրված Մաշտոցի ԳԱԱ A-664
օրինակի 638 էջի ձեռագիր հիշատակագրությունը:

Բ

Էջ 638-ին հաջորդող չհ. ազատ 2 էջին, կապույտ քանաք, ընթերցելի ձեռն.: Նոր շրջանի անթվակիր հիշ.:

«Հիշեցեք և ողորմի ասեցեք բարեմիտ և աստ/ուածասէր **Նազար Սարուխանյանի** և նրա ծնողաց՝ հոր **Կարապետին**, յեղբոր **Համբարձումին** և իր կնոջ **Նարգիզին**, և անհիշատակ **Աղավնիկին**, և բոլոր հանգուցյալներին»:

Գ

Նույն ձեռն., առանձին քրքի վրա:

«Այս Մաշտոցը **Նազար Սարուխանյան** բերել է **Սողոմոն** դաշտից 1916 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Նա վերցրել է գետի միջից, **Վանի** գալիս **Տոլաշէլ*** գյուղացի: Հիշեցե՛ք և ողորմի ասեցե՛ք բարեմիտ և աստ/ուածասէր **Նազար Սարուխանյանին** և նրա ծնողացն՝ հոր **Կարապետին** և նրա յեղբայր **Համբարձումին** և նրա յերեխաներին և նրա կնոջ՝ **Աղավնիկին** և **Հիշեցե՛ք** նրանց կողքի **Հանգուցեալներին**»:

Դ

Էջ չհ. 641, սև մելան, առավել խոշոր կանոնավոր ձեռն.:

«Յիշացողն ամենայնի **Բրիստոյ**, յիշեալ գիտցին այս յիշատակարանիս, Ա[ստուա]ծ ողորմեսցի բարեմիտ և երկխղած և ա[ստուա]-ծասէր բարեխաշտ **Սոլթանին** և դքստեր **Թուխիկին** և **Ասմարին** և բարեմիտ **Մուրատին** և **Մխիթարին** և **Շահենին** և ամենայն] արու արեան մերձատրաց, կենդանեաց և հանգուցելոց Ա[ստուա]ծ ողորմեսցի իւր միսանգամ գալրստեանն **Բրիստոյ**ի կրկին անգամ յիշատակօղ գրոյս ողորմի ասացեք. Ա[ստուա]ծ ողորմեսցի և դուք յիշեալ լիջիք ի ատուրքն այցելութեան և Ա[ստուա]ծ ընդ ձեզ ողորմեսցի. ամեն»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՈՂԱ, ՉԵՌԲԱԾՈՒԹԻՒՆ ՅԵՐԿԻՆԱ:

Ամստերդամ, 1705, 348 էջ:

ՍՄ 228:

Ա

Կազմի դարձերեսին, մոխրագույն մելան, անվարժ ձեռ.:

«ԹՎին Ռ-ՃԶ-ին (1721) սեպտեմբեր ԺԶ-ին գրվեցաւ ի մայրաքաղաքին **յէրէվանոս**»:

Բ

Չհ. 1-4 էջերին, սև մելան, անվարժ ձեռ.:

«Ապրիլ թէ լուսինն բակ առնու, ջուրք պակասին:

Մայիս թէ լուսինն բակ առնու, պատերազմունք լինի:

Յունիս թէ լուսինն բակ առնու, ատեր լինի երկրի:

Յուլիս թէ լուսինն բակ առնու, ցաւք լինի մարդիկք:

Օգոստոս թէ լուսինն բակ առնու, վայրի գազանք մեռանին:

Սեպտեմբեր թէ լուսինն բակ առնու, ջուրք պակասին գետոց:

Հոգտեմբեր թէ լուսինն բակ առնու, գետք նուազին:

Նոյեմբեր թէ լուսինն բակ առնու, ձայն ահի անկանի:

Դեկտեմբեր թէ լուսինն բակ առնու, կարկուտ և անձրև գայ:

Յունվար թէ լուսինն բակ առնու, անձևք մեծամեծք լինի:

Փետրվար թէ լուսինն բակ առնու, բարի ա յոյժ:

Մարտ թէ լուսինն բակ առնու, երիս թագաւոր ընդ միմիանս պատերազմին և բազումք մեռանին»²⁸:

Գ

Չհ. 1-4 էջերին, սև մելան, անվարժ ձեռ.:

«Եթէ կաղանդն կիրակի հանդիպի, ձմեռն պիւնտ, ձիւն մեծամեծ, գարունն գիւնա՛հն, ամառն երաշտ, աշունն չոր, հողմն հարաւա՛հն շնջելով, պտղոցն նուազութի[ւն], մեղրն յոլով, ջերմն շատ, կանանց տրտմութի[ւն], մանկանց կորուստ, պատերազմունք խիստ:

²⁸ Այս հատվածը բառացի արտագրություն է 1513թ. «Պարզատումարի» (տե՛ս նմանահամ. տպ. Երևան, 1996), «Վասն լուսին, որ բակ առնու» հատվածից ուղղագրական որոշ խտտորումներով:

Բշապատ՝ ձմեռն քաղցր և աղէկ, գարունն ազնիւ, անձրև մեծա-
մեծք, ամառն հով, աշունն չոր և ջերմա/հն, հիւանդութի[ւն], շատ,
յանկարծազի մահ, խիստ տառապելոց նուագութի[ւն], հնաց միջակ, մեղր
սակաւ:

Գշ[աբքի]՝ ձմեռն յերկար և խիստ, գարունն ազնիւ և անձրևային,
ամառն չոր, պտղոց նուագութի[ւն], աշունն գէճ, իգաց կորուստ, հիւան-
դութի(ւն) շատ, ծովա ալէկոծումն, խաշանց մահ, հաց շատ, մեղր սակաւ:

Դշ[աբքի]՝ ձմեռն յերկար և խիստ գիճա/հն, ամառն ազնիւ, ցորեան
և գինի և մեղր շատ, միքթ առատ, ամ[ենայն] իրաց աճումն, արանց մահ,
աշ[ունն] չորա/հն և հողմա/հն:

Եշ[աբքի]՝ ձմեռն դիւր, աղէկ և ջեր միջակ, գարունն հողմա/հն,
ամառն գիճային, հաց և գինի շատ, աշունն օթախառն, մեղր սակաւ,
մեծամեծաց կորուստ, պտղաբերքն առատանան:

Շարունակությունը՝ էջ 346-ից:

«Ուրբաթ՝ ձմեռն խիստ պինտ, գարունն գիճային, ամառն նոյնպէս,
գինի շատ և ամ[ենայն] իրաց առատութի[ւն], տղաւաց կորուստ և մահ:

Շաբաթ՝ ձմեռն խիստ, գարունն գէճ և չար, ամառն հողմային,
աշունն օղախառն, պտղոց նուագութի[ւն], ոչխարաց մահ, ի տեղիս
տեղիս այրեցութի[ւն] և հրդեհումն»²⁹:

Դ

Էջ 280, հիմնական բովանդակության վերջում, ա. կետի
նման ձեռ.:

«Թվին Ռ-ՆՉԱ-ին (1732), մայիսի ԻԳ-ին գրեցաւ [---] որ ապօնենց
դէհն (°)»:

²⁹ Այս տեքստը մնան է 1513թ. «Պարզատումարի» «Կաղանդացոյց»-ին,
սակայն որոշակիորեն տարբերվում է նրա շարադրանքից: Գրիչը կամ ուրիշ
աղբյուր է ունեցել, կամ սրբագրել է «Պարզատումարի» իր ձեռքի տակ եղած
գրքի որոշ հատվածներ: Չմտ. համար բերենք «Պարզատումարից» մեկ պար-
բերություն. «Եթէ կաղանդն ի կիրակի լինի, ձմեռն պինդ և ծիւն մեծ, գարուն գի-
ճային, և ամառն երաշտ և չարաշունչ, հողմ հարաւ շրնջով, պտղոց նուագու-
թիւն, մեղր յոլով, ջերմ շատ, կանաց տրտմութիւն, մանկանց կորուստ, պատե-
րազմունք անբաւ» («Պարզատումար», էջ 82-83):

Ե

Էջ 340, ք. կետի նման ձեռ.:

«Թե դեկտեմբերի ԺԵ-ին պարզ գայ, սով լինի ի տարու վերջն, բէ ամպ լինի, լիութիւն] է ամենայն] իրաց»:

Զ

Էջ չհ. 349, ք. կետի նման ձեռ.:

«Գրչայփորցի փառք Ա[ստուծոյ], Հօրն յերկնայորի և սրբոյ] հոգոյն կենարարն, Որդոյն միածնի ամենաշաղի. ծառայ] կոչեալ եմ եղկեի»:

Ը

Էջ չհ. 354, սև մելան, բարակ գրչածայրով գրված:

«Ես՝ **Գաիթս** գնացի **յԱրզրում**, կացեք բարով սիրելիք եղբարք, բարեկամք, դօստ մուսէիպք, խօշ խօշ տեսնունք ձեզ հետ»:

Թ

Էջ 349-353 չհ., առավել մուգ մելան, ք. կետի նման ձեռ.:

«Մարիամ Մագդաղենի փարէր ի մէջ պարտիզին, և հանդիպէ[ա]լ Յ[իսուս]ի սաւ. «Զի՞ լաս դու, օվ կին, զի լաս, զի, զի, կամ զո՞ խնդրես ցաւագին: Մի՛ լար, մի՛ լար, մի՛ լար. Ես եմ որդին միածին»: Յորժամ լշաւ զձայն Փր[կ]չին, առ ոստ անկե[ա]լ լալագին, սաւ. «Մի մերձենար ինձ, զի չեմ ելեալ առ հայրն իմ, զի՞ լաս զի լաս, զի: Վեհին անմահ ենաղին (°) եմ հօր որդի ծոցածին, իջի յարգանաւ ս[ուր]բ կուսին, առի մարմին մարդկա/ն, զի՞ լաս: [---] յարմատին բեռեցար ի փայտին, պատեալ գերեզման եղին, յարեա[յ] կասաւ հօր վեհին, զի լաս, զի լաս կամ զո խնդրես ցաւագին, մի՛ լար, մի լար, մի լար, ես եմ որդին միածին»:

Եւ առեալ Յ[իսուս]ի զպատմութեանն [---] և սաւ. «Ահա էհաս ժամ, զի փառատրեսցի որդի մարդոյ] և զարծաքն և սաւ՝ ուստի է զարծաքս գայս, և նոքա սսեն՝ Տ[է]ր, դու գիտես: Ասէ Յ[իսուս]՝ «Ուսարոք և ես ասացից ձեզ, զայ[ս] արծաքս գործեաց բարահայրն* Աբրահամու և Աբրահամ զնեաց յայրն Եմօվրայ, և ամոնացիքն ետուն գնեցի[ն] զՅօվսեփ և տարան յԵգիպտոս, և մնաց արծաքն յԵգիպտոս և Եգիպտացիքն ետուն նշ[խ]ր Սողոմոնի, և Սողոմոն այնու կազմեաց գրոմն տաճարին, և

Նարուգողոնոսոր որ եկեալ գերեաց զԵրուսաղէմ, առ Բաբիլօն, և տարան բարեխաղիք ետուն զնուէքս մոգուցն և մոգ[ք]ն քերին մեզ հալածական արարին, մնաց արծաթն ի Բեթղէէմ, առին վաճառականք և ետուն Հօվայն, և առին հօվիւրն զնեցին զարծաթն և ետուն Արհարու, և Արհար առաքեաց առ մեզ:

Արդ առէք դուք և տարեալ տուք քահանայապետիցն, և թէ ասն՝ ով առաքեաց, ասասցիք՝ եթէ որդին Յօվսեփայ առաքեաց զայս առ ձեզ: Իբրև տարան զարծաթն քահանայապետիցն, քահանայապետքն ետուն Յուդաի և զՏ[է]րն ի խաչ հանին: Յուդա դարձոյց զարծաթն առ քահանայապետսն և ինք խեղդեցաւ, և զնեցին այնու զագարակ բրտի գերեզմանն օտարաց և յետոյ եկեալ պահացն թէ՛ յարեաւ Ք[րիստո]ս ի մեռելոցն, և քահանայապետքն կոչեցին զարամանոս և առին զարծաթն և զօրոսի[ւն] Տ[է]առ]ն ոչ բագուցին, և Տ[է]ր Յ[իսու]ս Ք[րիստո]ս զայր յեզրն ծօվուն և յամօթու հարան յամ[ենայն] ժամ քշնամիք նորա: Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ զձեզ և զմեզ արժանի արասցէ զմիտսանգամ զալուստն, դատէ զկենդանի և զմեռեալս: Ամէն, եղիցի»:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ:

Կ.Պոլիս, 1705, 1158 էջ:

ԳԱԱ A-551:

Էջ 943, կանոնավոր ձեռ., կապույտ քանաք: Հիշատակութիւն ունի հնատիպ գրքի վաճառքի մասին, սակայն՝ շատ ավելի ուշ շրջանից:

«Գնեաց մատեանս այս **Ղ. Տէր Ղազարեան** շրջ. (շրջիկ^ո) գրվ[ա]-
ն[ա]ր: 6/23, 1912, **Տիգրանակերտ**»:

ՅԱՅՍՄԱՌՈՒՐՔ:

Կ. Պոլիս, 1706, 951 էջ:

ՄՄ 1587:

Շատուշատ էջերին ստանձված բոլորին նույն գրությունն է:

«Ողորմեա՛ **Աստապատցի** տ[է]ր **Յակօբին** և կենակցոյն **Մարգարտին** և իօրն **Նիկողայոսին** և մօրն **Աննային**, որդոցն, դստերացն և բոռանցն և ամ[ենայն] արեան ատու մերձաւորաց»:

ԳԻՐՔ ՄՏԱՃԱԿԱՆ ԱՂՕԹԻՑ:

Մարսել, 1708, 144 էջ:

ԳԱԱ A-1096:

Կազմի դարձերեսին, սև մեկան, դժվարընթեռնելի ձեռ.:

«Այս մտածական Աղօթագիրք տիրացու **Առաք[ել]ին** և իւր հալալ մայն է. 1872 սեպ. 13»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄՐԳՈՒՉ, ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ՀԱՒԱՏՈՅ:

Կ. Պոլիս, 1713, 251 էջ:

ԳԱԱ Հովհ. 3218:

Ա

Էջ չի. 1-7, սև մեկան, կանոնավոր բոլորգիր, վերնագրերը՝ կարմիր: Պարունակում է երկու ամբողջական աղոթք՝ «Աղօթք և պաղատանք առ Ս[ուր]բ Խաչն ա[ստուա]ծընկալ» և «Խաչի աղօթք»: Ներկայացնում ենք միայն առաջինը: Կանոնավոր գրաբարը հուշում է, որ աղոթքներն արտագրված են այլ աղբյուրից:

«Աղօթք և պաղատանք առ Ս[ուր]բ Խաչն ա[ստուա]ծընկալ.

Աղաչեմ տ[է]ր և անգամսին յ[ա]ռ[ա]ջի սրբոյ նշանի քո բարեխօսութ[եամ]բ սորա, զպաղ[ատա]նս իմ ընկալ՝ և զխնդրուածս իմ կա-

տարեայ, և գորութեամբ ս[ն]րա գորացոյ զիս, տ[է]ր, ի կոչումս, յոր կոչեցայ և ի պատիբանս քո, գոր յուսա[յ]։ Տուր ինձ զաս ի գորութի[ւն] և ի ժուժկ[ա]լութի[ւն], յ[ա]ռողջութի[ւն] և ի զգաստութի[ւն], և պահապ[ա]լ[ա]ն անձին իմոյ ի գ[ի]շերի և ի տուրնջեան և յամ[ենայն] ժ[ա]մնու, ի ննջել և ի յառն[ե]լ, ի գն[ա]լ և գ[ո]րծել, ի դադարել և ի վաստ[ա]կ[ե]լ, ի պահ[ե]լ և յաղօթել, և զհաճոյս քո կատար[ե]լ։

Սա՛ եղիցի ինձ պահասպան ամբութե[ան] և աշտ[ա]ր[ա]կ հզօր յերեսաց քննամոյն։ Սովօ զիս զարդ[ա]րեա՛ ի զարդ հ[ն]գեղինի և ի լոյս իման[ա]լի՛ յօր երևելի և ի բարբառ Գաբրիէլի։ Յերևել ս[ուրբ] նշանիս լուսօրեա՛ (լուսաւորեա) զխօսար (զխասար) հոգիս ընդ յառաջ քեզ վերանալ, խառնիլ յերամս հայրապ[ե]տաց։ Ի դասս մարտիրոսաց և ի գունարս հ[րե]շտ[ա]կաց։ Բարեխօսութեամբ ս[ուրբ] ա[ստուա]ծածնիդ և Յովհանն[ն]ու Կ[ա]ր[ա]պետիդ և Ստ[ե]փ[անոս]ի յ[ա]ռ[ա]ջիս ս[ա]րկ[ա]ւազիդ և յ[ա]ռ[ա]ջիս մարտիրոսիդ և Գրիգորի Լուսաւորչիդ և ամենայն ս[ուրբ] վկա[յ]իցդ։

Լու՛ր իմ ողբալոյս և ողորմեա՛ մեղուց[ե]լոյս, խնդիր արա կորուս[ե]լոյս, ձեռն տուր զլորելոյս, առաջնորդեա՛ մղորելոյս, ի խօսրէ հա՛ն զիս ի լոյս։ Ազատութի[ւն] արա հ[ն]գ[ե]լոյս, ի սէր քո հաստատեա՛ և յերկիդ քո բեռե[ա]լ։ Չտաճար հ[ն]գ[ե]լոյս իմոյ սրբեա՛ և առ իս օրանեա՛։ Չդուռն մեղաց իմոց փակեա՛, շուրջանակի զիս պարսպեա՛ և ի մարդ[ո]յ չ[ա]րէ փրկեա՛։ Արդարութեամբ զիս զարդարե[ա]լ, զարքա[յ]ութի[ւն] ինձ պարգևեա՛, կենդ[ա]նեաց իմոց ող[ո]րմեա՛ և զհոգիս ննջեց[ե]լոց մերոց պայծ[ա]ռաց[եա]լ լուս[ա]օրեա՛ և քեզ փառք յ[ա]լիտեանս։

Բ

Վերջին ԲՆԾ էջին հաջորդող ութ էջերին նույն պարզ ձեռագրով գրվածք՝ քարոզ։ Ներկայացնում ենք մի հաստված միայն։

«Ընտիր ես դու, եթէ ունիս զանձն քո իբրև որդի Ա[ստուծո]յ գործել զբարիս։ Իշխանութի[ւն] հաստոց ետ մեզ Ա[ստուա]ծ. եթէ այդպէս միտս ս[ուրբ]ս ետ մեզ և անմեղս ամաչեսցէ աշխարհ ի զնացից քոց։ Մի՛ անոեք ընդ եպերանօք զանձն քո։ Որք չարաչարին՝ կան յետ մեկնելոյ ի մարմնոյ անտի, մինչ և առցէ զյետին նաքարակիտն։ Երանի է մարդ, որ զանձն իր ոչ եպերեսցէ յերթալ նորա առ Տ[է]ր»։

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Տ

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀԱՆԳԻՊՈՂ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

(Առաջինը նշված է գրություն պարունակող հնատիպ գրքի տպագրման
թվականը, երկրորդը՝ տվյալ գրքում հանդիպող հիշատակագրության
թվականը)

1666 - 1671	1704 - 1710	1698 - 1731	1685 - 1779	1676 - 1825
1641 - 1675	1645 - 1717	1705 - 1732	1698 - 1786	1676 - 1828
1673 - 1675	1643 - 1718	1660 - 1738	1698 - 1786	1699 - 1834
1673 - 1684	1643 - 1719	1687 - 1744	1699 - 1790	1692 - 1844
1674 - 1685	1685 - 1720	1676 - 1751	1685 - 1791	1685 - 1862
1641 - 1690	1643 - 1721	1687 - 1753	1699 - 1796	1708 - 1872
1670 - 1693	1705 - 1721	1687 - 1754	1685 - 1815	1692 - 1874
1667 - 1697	1675 - 1722	1704 - 1757	1685 - 1817	1692 - 1889
1698 - 1701	1685 - 1727	1668 - 1760	1687 - 1817	1685 - 1908
1565/1566 - 1708	1687 - 1730	1676 - 1763	1699 - 1817	1685 - 1910
			1676 - 1824	1705 - 1912

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀՆԱՏԻՊ ԳՐՔԵՐԻ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐ

Ա) Մաշտոցյան Մատենադարան – հ^մ 121, 127, 206, 228, 900, 902, 931, 960, 961, 1080, 1093, 1162, 1225, 1317, 1318, 1332, 1335, 1587, 1589, 1682, 1827, 1871, 1872, 1931, 1981, 2066, 2083, 2119:

Բ) ԳԱԱ - հ^մ Հովհ. 3216, Հովհ. 3218, Հովհ. 3222, Հովհ. 3224, A-423, A-551, A-569, A-577, A-664, A-725, A-1080, A-1096:

Գ) Ազգ գրադ. - հ^մ 228, 615, 1552, 1629, 1893:

Դ) ԵՊՀ - հ^մ Ա-79, Ե-86, Վ-30:

ԱՆՁԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արգար 24
 Աղամ 43
 Ազիզ 23, 24
 Ալեքսան 23, 24
 Ալթուն 69
 Ահարոն 65
 Աղամ 53
 Աղավնիկ 71
 Աղեքսանդր կաթողիկոս 58
 Անդրեաս Պողոսի 31
 Աննա 76
 Առաքել, որդի Թիպոլիզեցի պրն
 Ամիրի 42
 Առաքել, տիրացու 76
 Ասլան 52
 Ասմար 71
 Աստուածատուր 26
 Անտ/Ավետ, տիրացու 40
 Բալաբեկ 34
 Բաղդին, տիրացու 40
 Բառնարաս 26
 Բավրլ Պետր Պետրչի 58
 Բոլլոմսեհ 30
 Գաբրիել վարդապետ Տևեցի 43
 Գալուստ դպիր 36
 Գալուստ վարդապետ 38
 Գասպար պ[ա^ո]ղրե 40
 Գէարք 40
 Գէորգ 37
 Գիլան 22
 Գլուլ Ալիմե 30
 Գոզե 22
 Գուլխարուլ 23
 Գրիգոր 36
 Գրիգոր, որդի Էսաբ(զ)ուլեցի
 Էդիլխանի 57, 58
 Գրիգոր, որդի Սանուշակի 59
 Գրիգոր վարդապետ 43
 Գևորգ, որդի Տեր Ազարիայի 57
 Դանիել Հարեղա 61
 Դանիել վարդապետ 62
 Դաստակեցի տիրացի 43
 Դաւիթ 74
 Դա[ւի]թ, պարոն 44
 Եբար 51
 Եղիազար 50
 Եղիա 69
 Եղիասրեթ 36
 Եղսում 51
 Ջարդար 26
 Ջօրաբաբեկեկ (*) 31
 Էդիլխան 58
 Էլէքսան 46
 Էլչի պարոն 51
 Էդիբար 43
 Էղիասրեղ Պետրոյի 59
 Էսկանդար Համադանեցի 30
 Էրբիանու 23
 Ընեհան 69
 Ըղբատամ Աղայեցի 28
 Ըստեփանու 57
 Թաթոս 34
 Թամազ շահ, մահ՝ խան 56, 57
 Թուխիկ 71
 Թուրվանդ 69
 Խանում 60
 Խաչատուր՝ որդի Համադանեցի
 Էսկանդարի 30
 Խէրիքմազ 52, 53
 Խլօ 52
 Խոցայոն 22
 Ծատուր Վելինց, պարոն 42

Կարապետ, ծառայ Աստուծոյ 37
Կարապետ, հայր Նազարի 71
Կարապետ տիրացու, որդի
Ահարոնի 65, 66
Կարապետ Ուզեցի 43
Կարապետ վարդապետ 44
Կարապետ Քարնեցի 31
Կարօ 34
Կիրակոս 22
Կիրեղ Էրզրումեցի 42, 43
Հակօ 52
Համբար 34
Համբարձիչ 60
Համբարձում 71
Հայաատ 26
Հայրապետ 36
Հարութեն 69
Հերիք 61
Հոփսիս 36
Հոփսիս, այլ 50
Հրեղին 53
Հոհաննէս 62
Հօհա[նէս] 60
Հօվաննէս արեղայ 24
Ղազար կաթողիկոս 57
Ղազար սարկաւազ Ղրիմեցի
Կաֆայեցի 67, 68
Ղահրաման 51
Ղարիպ 43
Ղուկաս 60
Ղուկաս յարեղայ, նվիրակ 45
Ղուկաս Մահդասի 36
Մալխաս, մահդսի 68
Մաղաքիա վարդապետ 64
Մանուէլ 36
Մանուկ 40
Մանուշակ, որդի Գրիգորի 58
Մարգարիտ 76
Մարթա 48
Մարիամ 36
Մարիամ, կողակից
Նավայսարդի 61

Մարի Ղազարեան 64
Մարկոս (տէր) Վեթրցի 31, 33
Մարտիրոս 34
Մարքար 24
Մարքարիտ 53
Մեղբենքեկ վարդապետ 25
Մելքոն, գրիչ 29, 30
Մելքուն տիրացու 33
Մեսրոբ արք. եպիսկոպոս 51
Մելիք 60
Մելիք Պալասան 55
Մինան 55
Մինաս Էրեց 26
Միրզ[այ] 53
Միրզայ Ջողայեցի 42
Մխիթար 53
Մխիթար, այլ 71
Մըկրտիչ Հայրապետեան 60
Մկրտիչ Տէր Պետրոսեանց 25
Մուզէլ, պարոն 50
Մուստաֆայ, սուլթան 42
Մուրատ 71
Մրատ 52
Մօսէս Տէր Պօղոսեան 64
Յակոբ Փուտեյիան/Փուտեյով 61
Յակոբջան Ջողայեցի 41
Յակոբջայն, որդի Վելինց
Ծատուրի 42
Յակոբ վարդապետ 26
Յարքեն 34
Յարութիւն դպիր 45
Յարութիւն տիրացու 45
Յոհաննէս, խօջա 42
Յովաննէս 30
Յովհաննէս քահանայ Սահակեան
Ծաղիկեանց 50, 51
Յուստիան Թադէոսեան 51
Յօհաննէս 34
Յօհաննէս վկայ 52
Յօհաննէս 34
Նազար Մարտիսանյան 71

Նավասարդ 60
Նարգիզ 71
Ներսես 40
Նիկողայոս 76
Նորազ 26
Շահեն 71
Շահոզ 42
Շահփաշա 26
Ոսկան 28
Ոսկան զահանայ 50
Ովանէս, որդի Էսագուլեցի
Էդիլխանի 58
Պետրոս 34
Պետրոս առաքեալ 26
Պետրոս, կողակից Հերիքին 60
Պետրոս Կարֆեցի վարդապետ 67
Պետրոս Տէր Մակեն/Պետրոս Տէր
Մակեան 66, 67
Պաղոս Վանքեցի 53
Պաղոս առաքեալ 26
Պօղոս 40
Պօղոս, եղբայր 34
Սալաբին 51
Սալմինազ 23, 24
Սալօ 37
Սահակ Արտամնտացի 48, 50
Սահակ, մեղսի 69
Սահակ վարդապետ
Աստուածատուրեան 51
Մանամ 44
Մանուիտ 52
Մառան 60
Մարգիս 40
Մարգիս Մղտեսի 43
Մարգիս տիրացու, որդի Թաթոսի 34
Մարուխան 69
Մարքիս տիրացու 44
Մաֆար 34
Մեփան 56
Միմէոն քահանայ Տաթևացի 35, 36
Միմոն Համայրանեցի 30

Սողոմոն 29
Ստեփանոս, որդի Գրիգորի 57
Սօթբան 71
Վաղարշ Արշակունի 64
Վարդան մահտեսի Գեորքօվ 60
Վարդան, որդի Նավասարդի 60
Վարդան, պարոն 52, 53
Վարդէր 26
Վարդուսի 26
Վարտանուշ 61
Վելիխան 45
Վելինամադ քազաՎօր 57
Վիրապ 28
Վիրապ, այլ 51
Վիրապ Տէր Պետրոսեանց
Տէր Ազարիա 58
Տէր Արուքին 51
Տէր Գալուստ 45
Տէր Գրիգոր 46
Տէր Գրիգոր, այլ 51
Տէր Ըստեփան քահանայ 40
Տէր Կարապետ գրիչ 31
Տէր Ղազարեան Ղ. 75
Տէր Ղազար քշհանայ 51
Տէր Մարգար 69
Տէր Մէքէտտ 53
Տէր Մըկրտիչ Հայրապետեան 59
Տէր Միխիթար 44
Տէր Մովսէս 45
Տէր Յակոբ Աստապատեցի 76
Տէր Յօաննէս 37
Տէր Նազարէր 53
Տէր Սահակ Բատնցի (*) 69
Տէր Վարդան 23, 24
Տէր Վարդան, այլ 44
Տէր Օհաննէս 40
Փանոս, տիրացու 40
Փէրուզ 48
Փէրուզա 50
Քալաշ 51
Օվանէս, պարօն 58

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Այնկուսներաց Ս. Աստուածածին 48
Ս.Առաքելոց 41
Աստապատ 68
Արզրում 74
Բաբելոն 30
Բաբելոն 29
Բաբելոն 30
Բայբելոն 30
Բաղդատ 30, 56
Բարիզ 58
Բիզանդիա 62
Բլուր, գաղ 51
Գառնու գետ 56
Գիկտանլու գեղ 50
Գոռքնեաց գաւառ 68
Երևան 56
Էջմիածնայ սուրբ Աբրո 57
Էրևան 50
Էրեվան մայրաքաղաք 72
Ըստամբոլ 28
Թարեզ 29
Կաղսրվան 25
Կանջա (Կունջա*) 29
Կառնի, նահանգ 50
Կարնի (=Կարին) 29
Հալիձորա եկեղեցի 53
Համարդամ (=Ամստերդամ) 42
Հաշտարխան 58
Հնոստան 57
Սուկով 29
Յայնկոյսներաց Տիրամայր Սուրբ
Աստուածածին 50
Նախապկա, Աստապատի 68
Ներքի Շենգաւիթ 50
Շենգաւիթ 50
Պաղչիսառայ 66
Մասուն 66
Սողուզա դաշտ 71
Վանայ երկիր 25
Վանի գաւառ 71
Վարդգես, գիւղ 64
Վեթի 31
Տաքևու վանք 35
Տաղըստան 57
Տաստակեցայ, գիւղ 68
Տիգրանակերտ 75
Տոլաշ[է]ն 71
Քիշնովա 66

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԱԲ - Առձեռն բառարան Հայկագեան լեզուի
Ազգ. գրադ. - Ազգային գրադարան
ԳԱԱ - Գիտությունների ազգային ակադեմիայի հիմնարար
գրադարան
ԵՊՀ - Երևանի պետական համալսարանի Սարգիս և Մարի
Իզմիրլյանների անվան գրադարան
հիշ. - հիշատակագրություն
հմտ. - համեմատիր
ձեռ. - ձեռագիր, ձեռագրով
ՄՄ - Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարան
չհ. - չհամարակալված էջ
տիտղ. - տիտղոսաթերթ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գալայճեան Արա, *Յուցակ և յիշատակարաններ Երուսաղէմի Գ. Կիլիպէնկեան մատենադարանի հայերէն հնատիպ գիրքերու* (1512-1800), Սիօն, 1966, էջ 52-62, 253-264, 331-343, 446-458, 557-568:

Ձարբեանալեան Գարեգին, *Հայկական մատենագիտութիւն, Վէնէ-տիկ*, 1883: - *Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնատրութենէն մինչև առ մեզ*, Վենետիկ, 1895:

Ձարդարեան Վահան, *Արգար Դպիր Թոխաստեցի և որդին Սուլթանշահ, Յիշատակարան*, հտ. Ե, Կահիրէ, 1933:

Իշխանյան Ռաֆայել, *Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն*, Եր., 1978: - *Հայ գրքի պատմություն*, հտ. 1, Եր., 1977:

Լևոնյան Գարեգին, *Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը*, Եր., 1958:

Խաչիկյան Լևոն, *ԺԷ դարի հայերեն ձեռագիր հիշատակարանների առաջին հատորը*- Աշխատություններ, հտ. Ա, Երևան 1995, էջ 334-386:

Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, կազմեցին՝ Ն. Ոսկանյան, Զ. Կորկոտյան, Ա.Սավայան, Երևան, 1988:

Հովսէփյան Լիանա, *ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն*, Երևան, 1997:

Ղազիկեան Արսէն, *Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի*, հ. 1, 1909, հ. 2, 1912:

Պողոսյան Նորայր, *16-17-րդ դարերի հայերեն հնատիպ գրքի հիշատակարանների լեզուն*, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2011, թիվ 133.2, էջ 22-31:

Չառուկյան Գևորգ, *Բարբառային երևույթները հայկական հիշատակարաններում*, Երևան, 1997:

Տէր-Վարդանեան Գեորգ, *Յիշատակարանների ժողովածուներ կազմելու Լևոն Խաչիկեանի մշակած սկզբունքները և ներկայիս անելիք-*

ներքև՝ Լևոն Խաչիկյան 90 (գիտաժողովի նյութեր), Երևան, 2010, էջ 11-19:

Փափազյան Հ., Բարթիկյան Հ., *Գրախոսություն՝ ՇԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, մասն Բ, կազմեց Լ.Ս.Խաչիկյան, ՊԲՀ, 1959, N 4, էջ 322-327:

Гумилев Н.С., *Альбомные стихи, надписи на книгах, экспромты, атрыбки*, М., 1995.

Дарственные и другие надписи, <http://lib.rus.ec/>.

Карлов Н.В., *Надписи на книгах*, М., 2004.

Рукописная и печатная книга в фондах Научной библиотеки Московского университета, Вып. 1, М., 1973.

The Book Inscriptions Project, <http://bookinscriptions.com/>:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	3
ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	22
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	78
ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	
ՀԱՆԴԻՊՈՂ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ	78
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀՆԱՏԻՊ ԳՐՔԵՐԻ	
ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐ.....	78
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	79
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	82
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	83
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	84

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԲԵՐԻԿԻ

**ՀԱՅ ՀՆԱՏԻՊ ԳՐՔԵՐԻ ՉԵՌԱԳԻՐ
ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(1512-1712)**

Հրատ. խմբագիր՝
Համակարգչային ձևավորող՝
Կազմի ձևավորող՝

Լ.Գ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Ն.Բ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Տ. ԱՊԻԿՅԱՆ

Ստորագրված է տպագրության 23.02.2012 թ.:
Չափսը՝ 60x84¹/₁₆: Թուղթը՝ օֆսեթ: Հրատ. 3.8 մամուլ,
տպագր. 5.4 մամուլ= 5.0 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 200: Պատվեր՝ 45:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1:

Երևանի պետական համալսարանի
օպերատիվ պոլիգրաֆիայի ստորաբաժանում
Երևան, Ալ. Մանուկյան 1:

ՆՈՐԱՅՐ ԲԵՐԻԿԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի ղոցեճո, բանասիրական գիտ. թեկնաճո: Ծնվել է 1970 թ. Երևանոմ: 1977-87 թթ. սովորել է Երևանի թիվ 97 միջնակարգ դպրոցոմ: 1987-93 սովորել է ԵՊՀ հայ բանասիրոթյան ֆակուլտետոմ, ապա ապիրանտորայոմ՝ հայոց լեզվի պատմոթյուն մասնագիտոթյամբ: 1988-89 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակոմ:

1999 թ. պաշտպանել է թեկնաճուական ատեճախոտոթյուն հայոց տեղանոնճերի լեզվական քննոթյան թեմայով: 1997 թվականից մինչ օրս գրաբար, հայ բարբառագիտոթյուն, տեղանվանագիտոթյուն տարկաներ է դասավանդոմ ԵՊՀ-ոմ: 2008 թվականից համատեղոթյամբ դասավանդոմ է ճան Լջմիաճճի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանոմ: 2000-2002 թթ. ուս. տարիճերին դասավանդել է Երուսաղեմի հայոց Փառանգավորաց վարժարանոմ և Ըճճայարանոմ: Հեղինակ է հայերեճի պատմոթյանը, գրաբարի քերականոթյանն աոնչվող մի շարք հրապարակոմճերի: Ամոունացաճ է, ուճի երկու գավակ: